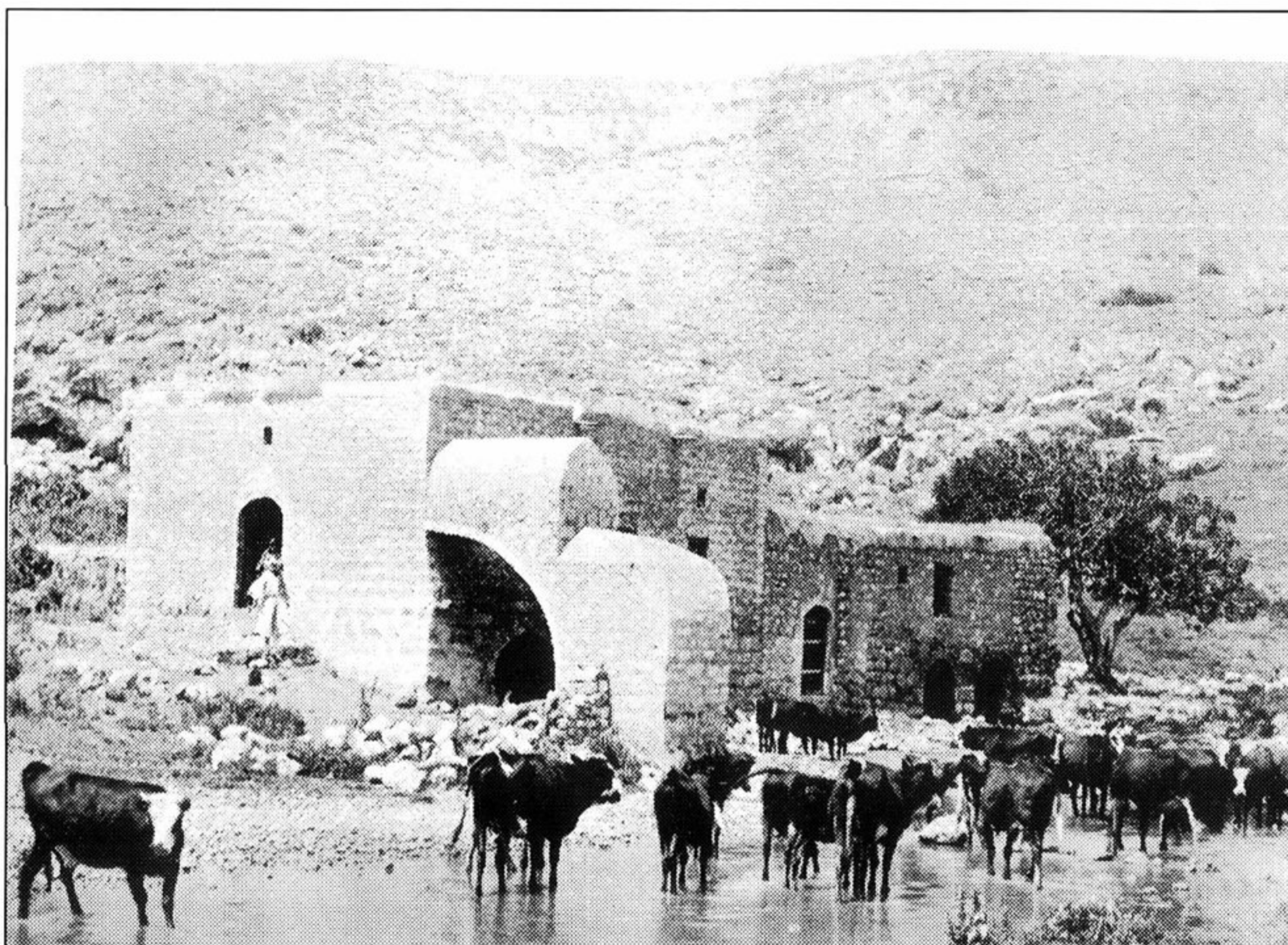

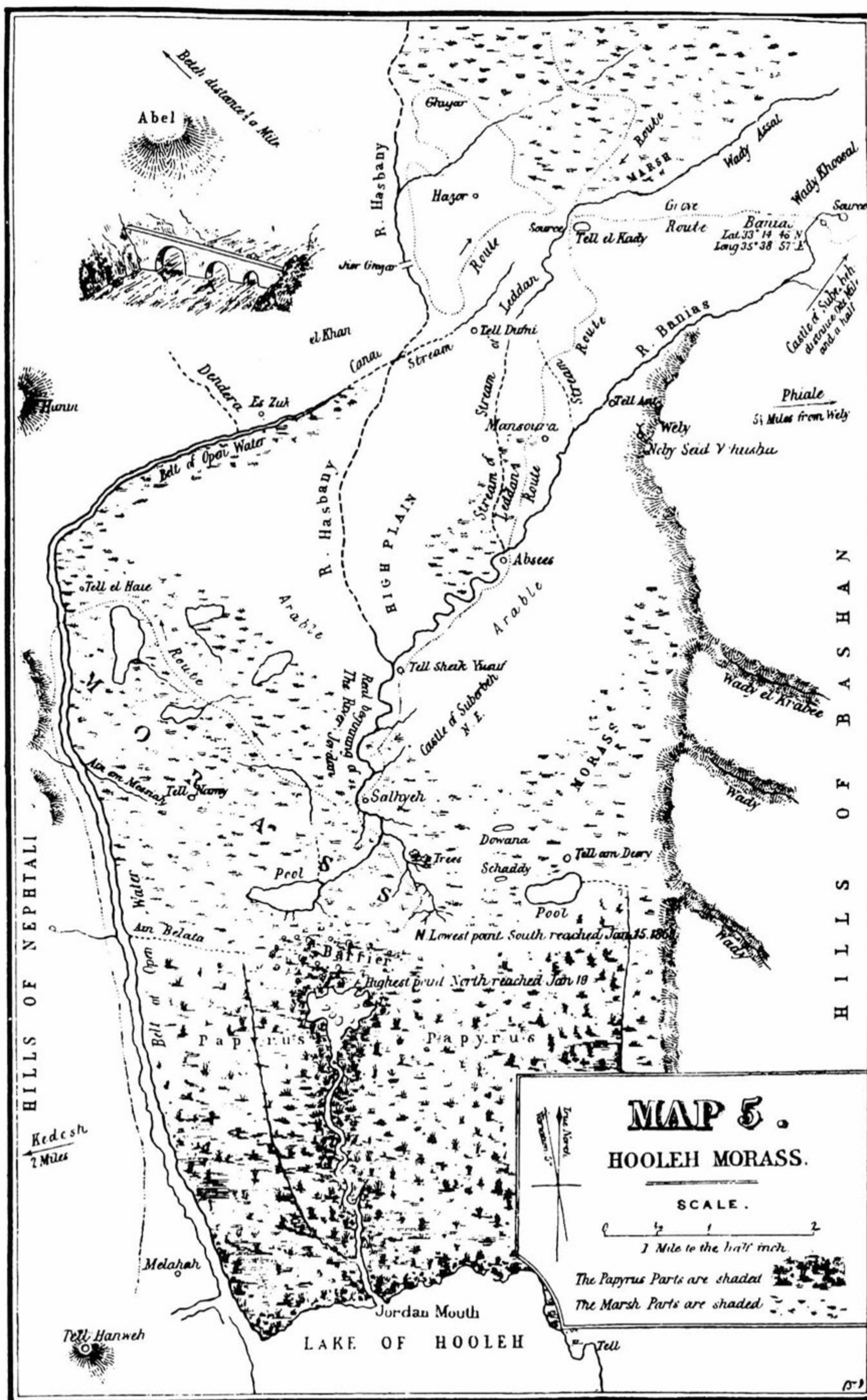
אל חאלסה, שנבנה במקום ישוב קדום ונעשה שימוש באבניו. הבוסתנים העוטרים אותו מושקים ממי עין א־דהב". אלא שתאורו, חשוב ככל שיהיה, אינו מתקרב למידת העניין שנותן לנו סיפורו של הנוסע האמריקאי ג'ון רוס בראון. סיפורו הארוך על הלילה שעבר עליו בטחנת הקמח בעין מלחה, עינן של היום, ראוי להתייחסות:

"אבהיר שאיני נוטר טינה לאיש בשל האכזבה שמילאה את ליבי כאשר ראיתי לראשונה את הטחנה במלחה. אמת, הסיבה לכך נעוצה, אולי, בתמימות שבה האמנתי לדברי הערבים... ובנטייתי לעטות הכל במעטה רומנטי... כאשר ירדנו בדרך הקשה והמתפתלת המוליכה לנחל מלחה, היא הגיחה מולנו. במקום בניין אבן קטן ורבוע, חציו חרב, שגגו שטוח... ליד הטחנה עמד גמל וליחק עשב ותריסר ערבים עצלים רבצו ליד הפתח, מעשנים צ'יבוקים. די היה לנו במה שראינו. כל התקוות נעלמו בעל הבית מכניס האורחים ובנותיו החסודות, הגנים, הלחם הביתי המשובח ויינות לבנון המעולים... אם מראה החיצוני של הטחנה היה מעציב, עיצובה הפנימי היה דרמטי ומלהיב: באורוה כבר ישנתי. בעתות חרום לנתי במערות, על גבי ערימות שחת, על עצים ותחת כיפת השמיים. אך לא זכיתי לראות משהו שהגיע לקרסוליהם של סידורי הלינה בטחנה. במקומות שבהם התחברו הקשתות שבגג יכולתי לעמוד זקוף, אך הקשתות היו עשויות אבן לא מסותתת והקרקע מלאה בורות, ולכן נאלצנו לזחול על ארבע כדי למצוא את הגומחה שנועדה לשינה..."

התאור נמשך ומשמש תעוד חשוב ללימוד אורחות החיים בעמק החולה באמצע המאה ה־19. ניתן למצוא בשנות החמישים תאורים רבים נוספים, חלקם בעל אופי מדעי מחקרי. ביניהם ראוי להתייחס לחוקר מדעי הטבע, יוהנס רודולף רות ממינכן,

טחנת הקמח בעין מלחה (עינן), 1894

מפת עמק החולה של ג'וזון מקגריגור, 1869

שעבר בחולה ב־1857 ואסף נתונים חשובים: הוא עלה לפסגת החרמון, הגיע לחצביה ושם מת ממלריה. הוא נקבר בבית הקברות הפרוטסטנטי שעל הר ציון בירושלים. נימה סרקסטית מבודחת, ניתן למצוא אצל הנוסע האמריקאי מרק טוויין, שאינו חוסך את שבטו מכל מה שהוא רואה וחווה במהלך הסיור ב־1867. הוא מפליג בשבח יופיו של אזור תל דן ומיד ממשיך: "טרם החילונו להשיג בדעתנו כי רגלינו ניצבות על פני אדמה שונה מזו שאליה הורגלנו מאז ומעולם (קרי: ארץ הקודש), וכבר החלו שמות היסטוריים נאספים ובאים בהמונים: דן, בשן, אגם החולה, מקורות הירדן, ימת הגליל, כל אלה היו בתחום ראייתנו..." את עמק החולה הוא מתאר כאגם רדוד וביצתי טובל בסוף. קרקעיתו הפוריה מושקית במידה ש"יש בה די לאחוזה חקלאית, יש בה כמעט כדי להצדיק את התלהבותם של המרגלים מאותה עדת הרפתקנים שלכדו את דן..."

מהעשור השביעי של המאה מצויים בידינו תאורים אמינים ברמה מדעית. הראשון הוא פרי תצפיותיו של הכומר-זואולוג האנגלי, הנרי בייקר טריסטראם (מאי 1864), והשני של התייר ההרפתקן הבריטי ממוצא סקוטי, ג'והן מקגריגור, שבחר להפליג בסירת הקנו (שוטית) שלו, "רוב רוי", ממקורות הירדן ועד לכנרת.

טריסטראם נע על פני המישור הטובעני, ליד שדות של חיטה וחלקות רבות של כותנה, באזור זרוע בכפרי ארעי ובהם סוכות מחצלאות של הע'ורנה. גידול הכותנה התפשט במהירות בארץ בעקבות הפסקת יבוא הכותנה לאירופה בשל מלחמת האזרחים בארה"ב. הוא ראה עשרות מחרשות עץ שנגררו בקרקע הטובענית על-ידי "תאואים מכוערים". "אנשים אלה", כך כתב על הע'ורנה, "כמעט שחורים וקומתם מגומדת מחמת החום המחליא של העמק". הוא מרחיב, כמובן, בתחום התמחותו, האורניתולוגיה, בהביאו רשימות ארוכות של בעלי הכנף, שאותם ראה בסיוריו בעמק. "בשום מקום אחר לא ראינו ביצה כה נרחבת, ושכה קשה לחדור לתוכה... מקרוב היא מאבדת מן הקסם אותו היא מהלכת על המביט מרחוק".

אין באפשרותנו להרחיב כאן בתאור הרפתקאותיו הידועות למדי של ג'והן מקגריגור בעת שיוטיו בנחלי עמק החולה. רחבעם זאבי ז"ל, המהדיר של ספרו לעברית, תארו כ"רומנטיקן בריטי מהתקופה הוויקטוריאנית, שחברו בו יחד אומץ לב, תושיה, נחשונות, הרפתקנות, שאיפה לתגליות, ומעל לכל – אמונה דתית עמוקה וידיעת התנ"ך". הוא חווה בעת שיוטו בחולה הרפתקאות רבות, כולל שביה בידי בדווים מהכפר צליחיה (בסמוך לכפר בלום של היום, ומעברו המזרחי של הירדן), שהוציאוהו מהמים עם סירתו, אלא שהוא הצליח להשתחרר והמשיך בדרכו, וסיפק לנו כמות מרשימה של תאורים מפורטים ואמינים לעילא על הגיאוגרפיה הפיסית והגיאוגרפיה התרבותית, על עולם החי ומגוון הצומח בתחום שבין מקורות הירדן לכנרת.

מכיוון שנהג להכין היטב את מסעותיו, כולל לימוד כל המקורות שהיו בידו ואיסוף המפות הרלבנטיות, הרי שיכול היה גם לבקר את מידת דיוקן ואמינותן ולתקן לפי הצורך. כך נמצא בספרו מפות רבות, חלקן של אתרים קטנים (מקורות הירדן בדרום, בניאס), וחלקן גדולות יותר (ימת החולה, העמק). מקום מיוחד מוקדש למפגשיו עם תושבי העמק, בעיקר הבדווים משבט הע'ורנה, שבאירוי מזכירים יותר את האינדיאנים בצפון אמריקה.

קבוצה גדולה של איורים פורסמה בשנת 1880 בספר Picturesque Palestine, שבו

רוכזו עבודותיהם של שני ציירי נוף אמריקאים, אותם שלח בית הוצאה במטרה להוציא לאור אלבום של ציורים מארץ הקודש. לציורים נלוו טקסטים של טובי חוקרי הארץ באותה עת, כמו צ'רלס וילסון, מהחשובים בחוקרי "קרן המחקר הבריטית", שהחל בעבודתו בארץ כבר כחמש עשרה שנים קודם, כקצין בחיל המהנדסים האנגלי שנשלח לסקור ולמפות את ירושלים. הציור הראשון של העמק מראה אותו במבט מחורבות הונין. מרשים הציור של האלות הסבוכות בתל אל קאדי (ובו גם דמות ערבי מתפלל, בנוסח ציורי האוריינט המדגישים את המקום שבו מדובר), גשר החצבני ומישור החולה. ציור "הירדן בבניאס" מראה קבוצת עצי צפצפה, שביל אבן ועליו פוסע ערבי הנושא על כתפו מחרשה. לא נפקדים ציורים נוספים של הבניאס, ביניהם ציור הכפר, כשעל גגות מבני האבן שלו בנויות סוכות מקנים, שרצפתן מוגבהת מגג הבית ועולים אליהן בסולם. "הכפר הנוכחי כולל חמישים או שישים בתים", כך מוסבר הציור, "תושביו ישנים בעתות הקיץ בסוכותיהם, כמעט לכל בית יש אחת או שתיים מאלה". אחר מובאים ציורים מרשימים של המבצר הישן של הבניאס, של מבט על החרמון (המושלג), ושל קלעת א-סוביבה.

סמוך להופעתו של אלבום זה, ראו אור בלונדון הפרסומים שמקורם היה בפרויקט המחקר החשוב ביותר שנעשה בארץ במהלך המאה ה-19 – "סקר ארץ-ישראל המערבית", מעשה ידי אנשי חיל המהנדסים הבריטי עבור "הקרן לחקירת ארץ-ישראל" בשנים 1871-1877. בנוסף למפות המדידה המפורטות, פורסמו כרכי טקסט שהוקדשו לאתרים וחורבות וסקירתם, להידרולוגיה, לפלורה ולפאונה, ועוד. פרסום זה היה מעין סיכומו של תהליך.

תחילה עסקנו בתאורים דמיוניים, ורק בראשית המאה ה-19 התחלנו ללמוד על תאורים הנשענים על מראה עיניים. לפחות עד לשנות הארבעים של המאה היו אלה תאורים חלקיים, כאשר הנוסעים – בחלקם כבר בעלי הכשרה מדעית – אינם יכולים להגיע לכל חלקי העמק. סביב מחצית המאה ברשותנו כבר סקירות מפורטות יותר, אלא שלכלל תאורים רב תחומיים מקיפים ומיפוי מדידה מסודר איננו מגיעים אלא ברבע השלישי של המאה ה-19. אין ללמוד אפוא על העמק, תולדותיו ותושביו או לשחזר את מראהו ואופיו, מבלי להסתמך על ספרות הנוסעים.

(מבוסס על הרצאה בכינוס היסוד של חבר הנאמנים של המכללה האקדמית בתל חי, שנתקיימה ב-20.6.2001).

הערות

1. ד. אמיר, בניאס – מני קדם ועד ימינו, דן תשכ"ח (הוצאת בית אוסישקין ובית ספר שדה גולן של החברה להגנת הטבע).
2. מ. אבי יונה, "בקעת החולה בתולדות ישראל", החולה: פרקי לימוד וקריאה, ירושלים תשי"ב, 19.
3. "ראשיתה של יסוד המעלה: מזכרונות דוד מ. שו"ב", א. יערי (עורך), זכרונות ארץ-ישראל, ירושלים תשל"ז, I, 535-536.
4. U.J. Seetzen, "Fortgesetzte Reise-Nachrichten", MCEHK, 1808, 343-346.

אגן הירדן העליון

משה ענבר

אגן ההיקוות של הירדן העליון כולל שטח של 1,592 קמ"ר עד שפך הנהר לכנרת. ההפרש הטופוגרפי ניכר ונע מ-2,814 מ' בפסגת הר החרמון ועד למפלס הכנרת (214- מ'). שליש מן האגן נמצא מעל גובה של 1,000 מ', וגובהו הממוצע הוא 823 מ'. לאגן צורה מוארכת: אורכו כ-80 ק"מ ורוחבו נע בין 15 ל-30 ק"מ. צורתו הכללית מותווית על-ידי הקווים הטקטוניים של בקע הירדן הצפוני.

קו פרשת המים גובל בצפון ובצפון-מערב באגן של נהר הליטני הזורם לים התיכון. בדרום-מערב הוא גובל באגן של נחל כזיב; בדרום הוא גובל בנחלים הזורמים אל הכנרת, ואילו בצפון-מזרח באגנים האנדוראים של נחל זבדני ונחל עוג', הזורמים מזרחה אל מליחות המדבר הסורי. במזרח ובדרום-מזרח הוא גובל באגן של נחל רוקד, הזורם לירמוך.

קיים שוני רב בין חלקיו השונים של אגן ההיקוות, המתבטא בתכונות פיסיוגרפיות: גיאולוגיה, מורפולוגיה, טופוגרפיה, אקלים, קרקע והידרוגרפיה. המבנה הכללי של היחידות השונות נקבע על-ידי הקווים הטקטוניים של הבקע היוצרים אזור של שקעים במרכז, ובהם עמק עיון ועמק החולה ואזורים הרריים בשוליים.

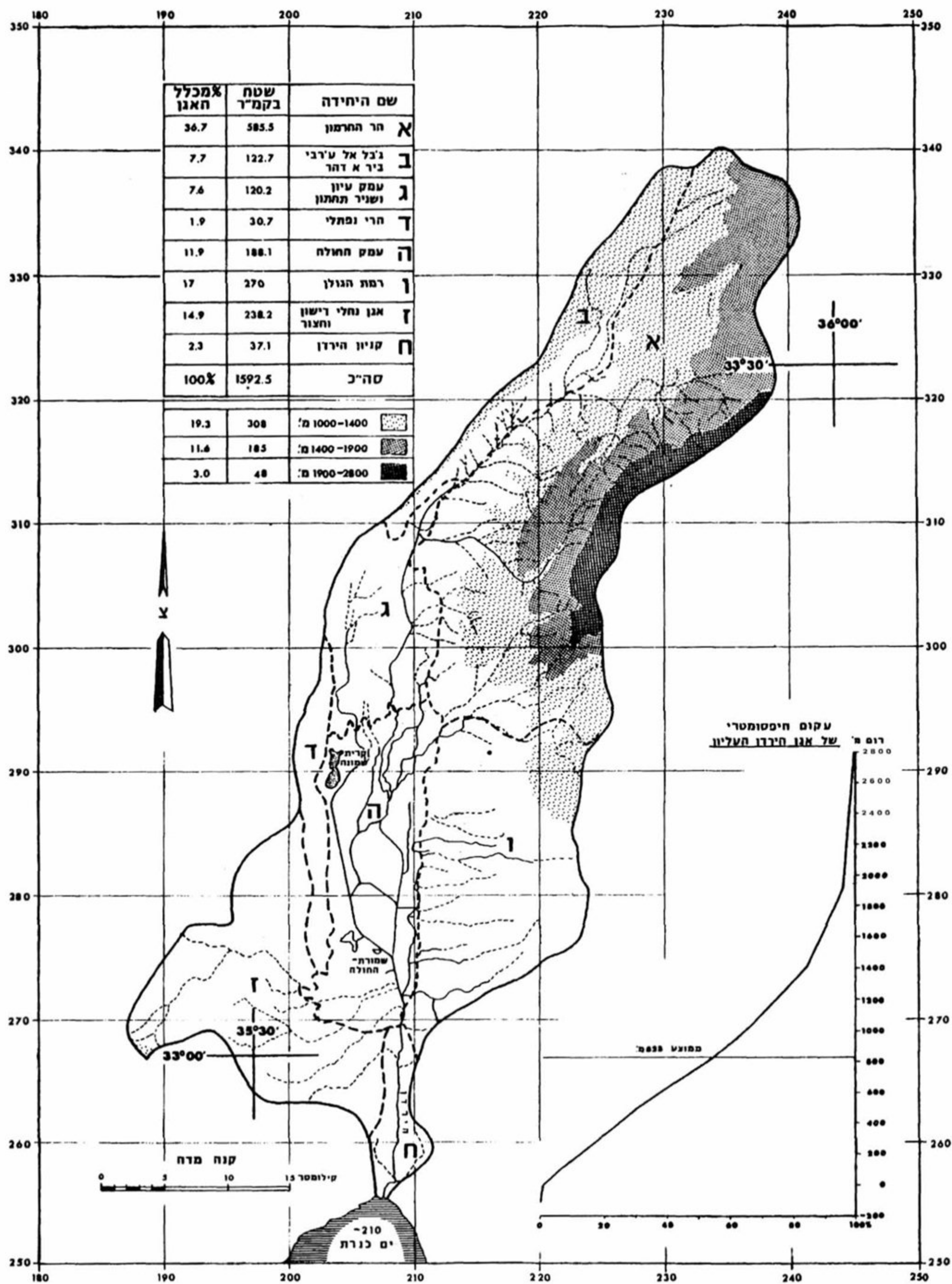
היחידות הפיסיוגרפיות באגן הירדן העליון

הר החרמון

הר החרמון הוא החלק הדרומי של גוש הרי מול הלבנון. זוהי יחידת המשנה הגדולה ביותר, אך מרביתה איננה בתחומי ישראל והנתונים הפיסיוגרפיים הם, על כן, חלקיים. רוב ההר מתנשא לגובה של למעלה מ-1,000 מ', ופסגתו היא בגובה של 2,814 מ'. זוהי הפסגה השנייה בגובהה בלבנט, אחרי "קרנת אס סאודא" – הר הארזים בהרי הלבנון (3,088 מ'). האזור מבותר מאד ובעל שיפועים חריפים ברוב חלקיו.

580 קמ"ר מתוכו נכללים באגן ההיקוות של הירדן ומהווים 37% משטחו, אך בהיותו החלק הגשום ביותר באגן הוא מקבל מעל 50% מכלל המשקעים היורדים באגן הירדן. בחלקיו הגבוהים העולים על 1,400 מ', יורדים מרבית המשקעים בצורת שלגים. האזורים שמעל 1,900 מ' מכוסים שלגים רוב החורף. "כתמי שלג" או שלגיות נשארים עד לחודשי הקיץ במקומות גבוהים המוגנים מרוחות.

החרמון בנוי בעיקר מסלעים פחמתיים מגיל היורא. גוש אנטיקלינלי זה מועתק בשוליו ובמרכזו בהעתקים רבים הגורמים לתבליטו החד. הר החרמון הוא תוצר של הפעילות הטקטונית המתרחשת לאורך בקע הירדן והוא מהווה חלק מן הגוש של הלוח הטקטוני המזרחי הנע צפונה והנפרד מן הלוח המערבי הנע דרומה. הנחלים

אגן ההיקוות של הירדן העליון, חלוקה פיסיוגרפית

הזורמים בהתאם לקווים הטקטוניים הם נחלי אכזב שזרימתם מותנית בהפשרת השלגים או בעוצמת הגשמים.

הפעילות המורפולוגית השלטת בחרמון היא הפעילות הקארסטית. אין בחרמון שלג עד ולכן לא מתפתחות בו תופעות קרחוניות. התהליכים הקארסטיים באים לידי ביטוי בהתפתחות דולינות ונוף טרשוני מבוהר. הכיסוי הצמחי דל, כנראה כתוצאה מהתערבות האדם על-ידי כריתת החורש הטבעי ורעיה מופרזת, המונעים את ההתחדשות הטבעית של הצומח. החרמון מתחלק לחגורות צומח בהתאם לגובה הטופוגרפי: 2,800-1,900 מ' – חגורה אלפינית; 1,900-1,600 מ' – חגורה סובאלפינית; 1,600-1,300 מ' – חורש ספר הררי; ועד 1,300 מ' – חורש ירוק עד ים תיכוני.

לרגלי החרמון נובעים המעיינות העיקריים של הירדן: דן, בניאס ומעיינות החצבני. המערכת הקארסטית של החרמון מזינה גם את המעיינות של השוליים המזרחיים, הזורמים לאגן דמשק.

ג'בל אל ע'רבי – ביר א־דהר

אזור זה משתרע מערבית לרכס החרמון וכולל את השוליים המזרחיים של רכסי ג'בל אל ע'רבי וביר א־דהר. רכס אנטיקלינלי זה מופרד מגוש החרמון ומהר הלבנון בשורת העתקים אורכיים בכיוון צפון-מזרח – דרום-מזרח. הגבהים נעים מ-770 מ' ל-1,200 מ' והוא מאופיין בשיפועים גדולים. המסלע פחמתי, ברובו מגיל קרטיקון. ניכרים מחשופים של סלע קירטוני דק מגיל סנון, היוצרים שטחי בתרונות. הנחלים הם נחלי אכזב הזורמים בעיקר לאחר הגשמים. האזור נכלל בתחום אגן ההיקוות של נחל שניר. כמות המשקעים הממוצעת היא מעל 900 מ"מ. בעת ירידת גשמים חזקים ניכרת באזור פעילות סחיפתית עזה.

אגן נחלי עיון ושניר תחתון

האזור, שהוא פחמתי בעיקרו, הינו המשך הבקע כלפי צפון. הוא כולל את עמק עיון, הפוליה – בקעה קארסטית התחומה על-ידי שברים טקטוניים – הגדולה ביותר באגן. הגובה נע מ-100 מ' עד 700 מ'. השיפועים מגוונים ובעמקים יש הצטברות של קרקעות אלוביאליות. האזור מנוקז על-ידי נחל עיון. תחום אגנו, המשתרע על 50 קמ"ר, נמצא באזור זה, ובחלקו התחתון של נחל שניר. שניהם בעלי אופי שטפוני. מרבית הזרימה השנתית היא בימות החורף, הניזונה גם ממעיינות, ולכן היא בעלת זרימה קבועה. עקב ניצול המים להשקיית שדות, אין זרימה קיצית בנחל עיון. בנחל שניר מתחילה הזרימה הקיצית במעיינות הוואזאני, ליד הכפר ע'ג'ר שבתחום ישראל. כמות המשקעים השנתית הממוצעת נעה בין 600 מ"מ ל-900 מ"מ. המסלע הוא מגוון: הוא כולל בשוליים סלעים קרבונטים קשים (גיר ודולומיט), ובמרכז – סלעים מתקופות צעירות, כמו גיר אאוקני ומשקעים קלסטיים ואגמיים ניאוגניים. באזור נחל שניר הכיסוי הוא בזלתי. הקרקעות הן ים תיכוניות אופייניות: טרה רוסה, רנדזינה וקרקעות חומות בזלתיות.

הרי נפתלי

הרכס של הרי נפתלי הוא חלק ממתלול ההעתק המערבי של הבקע ובעל הפרש טופוגרפי ניכר, בין 100 מ' ל-900 מ'. המתלול רצוף במצוקים רבים המתנשאים לגובה של עשרות מטרים. המסלע קרטיקוני, מרביתו מתקופת הקרטיקון התחתון, הכולל חול נובי, חווארים וחרסיות, אך ברובו גירני קשה. החלק העליון של הרכס בנוי סלעים גיריים, דולומיטיים וקירטוניים מתקופת הקנומן. הרי נפתלי הם גוש אנטיקלינלי, עם נטיה מתונה מערבה ומועתק כלפי הבקע. שיעור ההעתק מוערך ביותר מ-2,000 מ'. התהליכים המורפולוגיים השולטים הם של תנועות בלית, הן גלישות ונפילת סלעים של חומר יבש והן תנועות בלית של חומר לח. כמה מאות מטרים מעל קרית שמונה ניתן למצוא מגה בלוקים – גושי סלע ענקיים במשקל של טון כל אחד – אשר נפלו עקב ארוע של רעידת אדמה ממצוק הסלע "בלנש" שעוביו 40 מ'. סלעים אלה משמשים היום לגן שעשועים שקק"ל פיתחה במקום.

עמק החולה

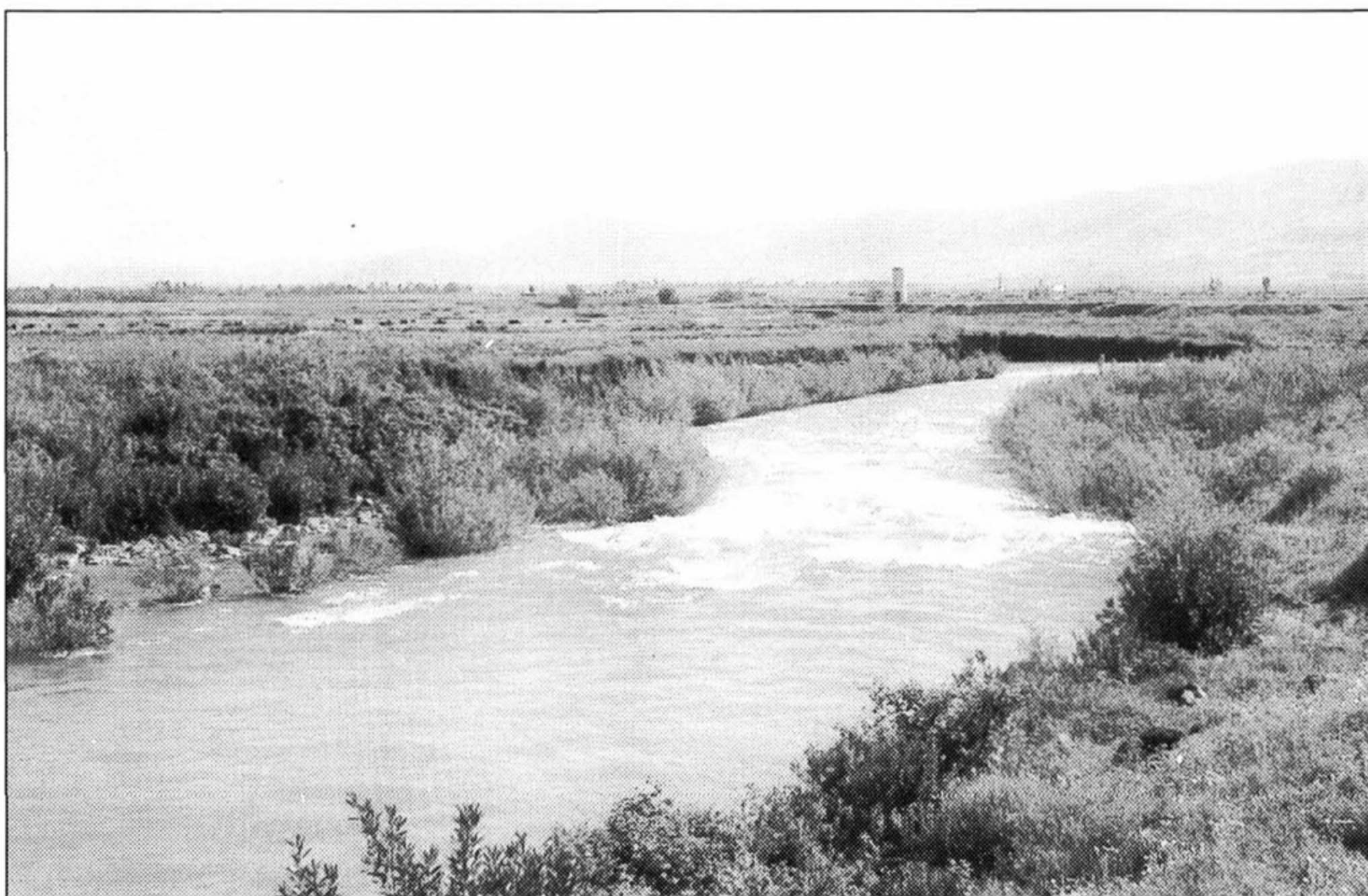
לעמק צורה מלבנית האופיינית לבקע מעויין (rhomb graben), אורכו 25 ק"מ ורוחבו 7.5 ק"מ. הוא גובל בשוליו במדרונות תלולים של העתקי הבקע. השיפוע האורכי מתון, מ-100 מ' בצפון עד 65 מ' בדרום. העמק הוא, בדרך כלל, מישורי. ההפרשים הטופוגרפיים הפנימיים נובעים מאפיקיהם של נחלים קדומים או מאוחרים וממניפות הסחף של נחלי השוליים הנשפכים אל הבקע.

כמות המשקעים הממוצעת השנתית נעה מ-400 מ"מ בדרום ל-600 מ"מ בצפון. מבחינה הידרוגרפית העמק הוא מקום ריכוז של הנחלים מכל האגן של הירדן העילי. בשוליו נובעים המעיינות הגדולים המספקים את מרבית כמויות המים לירדן. שלושת היובלים הראשיים של הירדן מתאחדים במרכז העמק ויוצרים את הירדן. כדי למנוע שטפונות ולנקז את אזור הביצות והאגם, נחפרו תוואי זרימה ותעלות ניקוז, שריכוזו את מערכת הזרימה הטבעית לאפיקים מלאכותיים. העמק מעובד באופן אינטנסיבי והתהליכים המורפולוגיים השולטים הם בעיקרם אנתרופוגניים.

רמת הגולן

זוהי רמה בזלתית, בגובה של 500-1,000 מ' מעל פני הים ועליה סדרה של חרוטים געשיים בגובה יחסי של 150-200 מ' (גובהו המוחלט של הר אביטל, הגבוה בהרי הגולן, הוא 1,208 מ'). עובי הכיסוי הבזלתי נע בין 100-200 מ' במערב ליותר מ-400 מ' במזרח הרמה. חלק מהרי הגעש בנויים סלעים פירוקלסטיים ובזלתיים מגיל גיאולוגי צעיר, כ-100,000 עד 500,000 שנה.

כמות המשקעים הממוצעת השנתית נעה בין 500 מ"מ ל-900 מ"מ, בהתאם לגובהו של האזור. הנחלים מתחתרים עמוק בכיסוי הבזלתי ויוצרים קניונים ומפלים. הזרימה היא שטפונית בעיקרה, אך מעיינות בזלתיים הנובעים מאקוויפר רדוד מזינים את מרבית הנחלים בזרימות נמוכות במשך כל ימות השנה. הקמתם של 12 מאגרי מים לצורכי השקייה, צמצמה במרבית האפיקים את הזרימה השטפונית והקיציית במורד המאגרים. המעיינות הגדולים נמצאים בשולי הבקע, מחוץ לאזור הרמתי, במורדות עמק החולה. בשטחים מצומצמים (יער יהודיה, מסעדה, עין זיוון), נותרו שרידים של

ראשיתו של נהר הירדן בעמק החולה בצילום משנות החמישים

יער טבעי, המורכב מצומח ים תיכוני. בגולן שולטת פעילות מורפולוגית פלוביאלית. חומרי הסחף מוסעים אל עמק החולה, וחלקם מגיע דרך הירדן לכנרת.

אגן נחלי דישון וחצור

האזור מאופיין בהפרשי גובה ניכרים: בין 1,200 מ' בפסגת הר מירון ל-100 מ' באזור עמק החולה. האזור מורכב מחלק מרכזי סינקלינלי ובנוי סלעים גירניים מגיל האאוקן. סדרת העתקים מפרידה בין סינקלינה זו לבין הבקע. השוליים הדרומיים-מערביים כוללים את המונוקלינה של צפת וגושים נטויים המועתקים על-ידי העתקי השוליים של הבקע. באזור מספר גושים טקטוניים (דלתון, עלמה, דישון) המכוסים בבזלת בעובי של עשרות מטרים. התופעות הקרסטיות מרובות וקשורות במיוחד למסלע הגירני מתקופות טורון ואיאוקן. בין התופעות הבולטות – הבקעות באזור קדש נפתלי ודלתון; המערה בעלמה, נחל אביבים ונחל חצור והבלועים ברמת יהויריב.

כמות המשקעים השנתית נעה מ-1,000 מ"מ בהר מירון ל-400 מ"מ בחלקים הנמוכים של האזור. הקרקעות הן ים תיכוניות. החורש הטבעי ניכר באזור הגבוה בהר מירון. מאז קום המדינה נערכו פעולות ייעור נרחבות, וכשליש משטח האגן של נחל חצור מיוער.

קיים שוני רב בתוך יחידה זו: קניונים חתורים לעומק של מאות מטרים באפיקים של נחלי דישון וחצור, ומישורים רמתיים בגושים הבזלתיים. באזורים הגירניים ניכרים תהליכים קארסטיים. תנועות בלית מאפיינות את מדרונות התלולים. הזרימה בנחלים שטפונית בלבד.

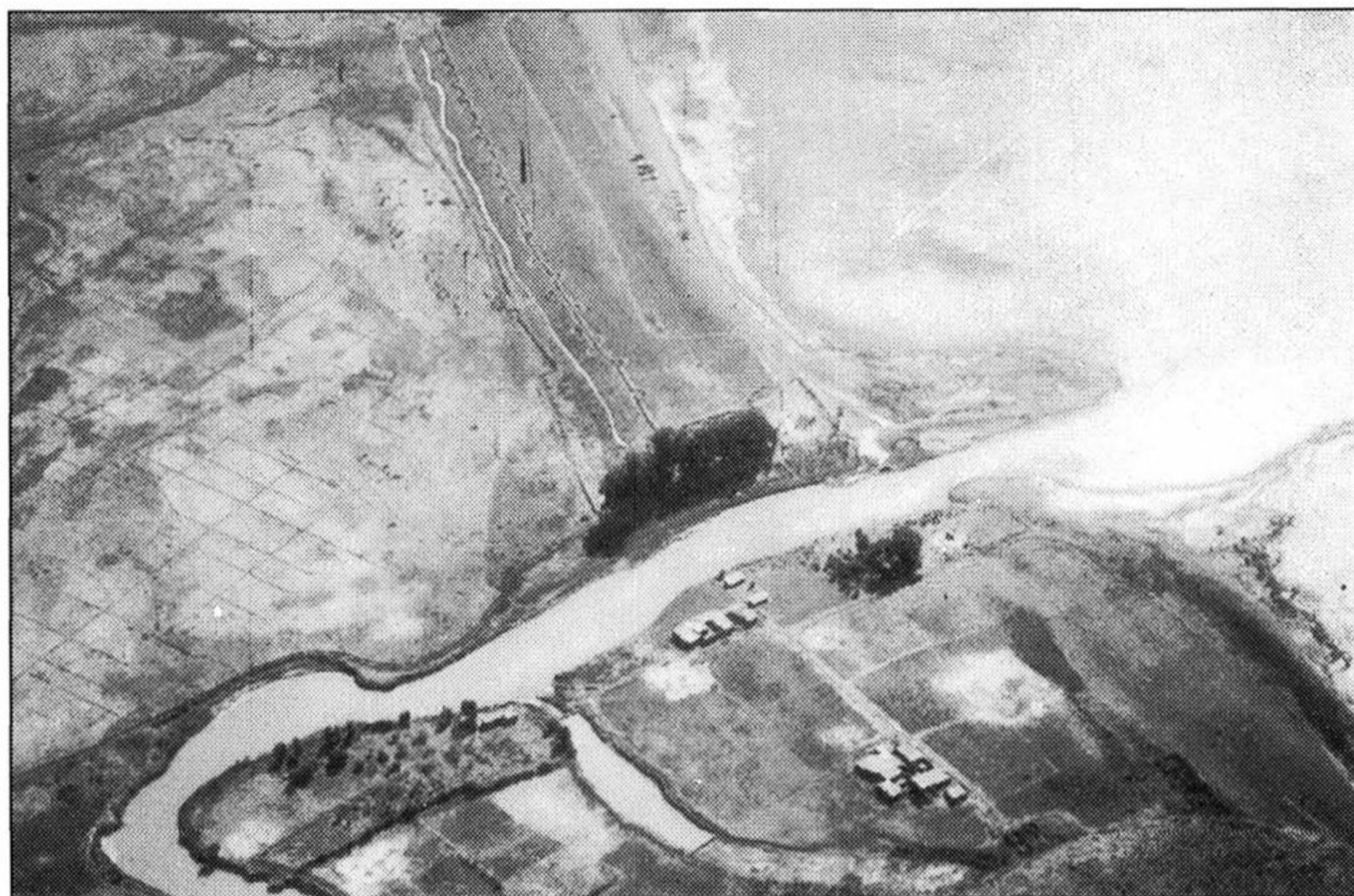
קניון הירדן

בין עמק החולה לאגם הכנרת אפיק הירדן חתור במסלע בזלתי בקניון שעומקו הכללי כ־200-250 מ' מפני השטח הרמתי. האורך הכללי של הקניון הוא 10 ק"מ, מגשר בנות יעקב ועד לעמק הבטיחה, ו־13 ק"מ עד לדלתת הירדן. רוחבו כ־1 ק"מ. כיוונו הכללי נקבע כנראה על־ידי העתק הבקע. יחידות המשנה הפיסיוגרפיות הן: מתלולי הקניון, הפשט, הפזרות, האפיק המאוחד בבטיחה והדלתה.

הקניון: הקניון מורכב משני אזורים: הפשט, שרוחבו כ־40-60 מ', וממתלולים בעלי שיפוע ניכר. המתלולים הם כמעט רציפים וכיוונם צפון־דרום. העתקים אלכסוניים בכיוון צפון־מערב – דרום־מזרח חוצים את שני צידי המתלול. גובה המתלול כ־100 מ' ושיפועו מעל 40 מעלות. המסלע הוא בזלתי וניתן להבחין במספר זרמי לבה. במגע בין זרמי הלבה התפתחו אופקים חרסיתיים, שהם תוצר הבליה של חלקי הסקוריה של השפכים הבזלתיים.

התופעה המורפולוגית הבולטת ביחידה זו הן הגלישות ותנועות הבליה האחרות. ניתן להבחין בכ־50 גלישות בגדלים שונים: כ־50-100 מ' אורך ו־10-50 מ' גובה. היות ואזור זה הוא התורם העיקרי לגרופת של אפיק הירדן, נבחנה הפעילות של מספר גלישות.

בשתי גלישות הנמצאות במדרון המזרחי (נ.צ. 20882/25990), נערכה בדיקה במשך שנתיים על המשך הפעילות של המדרון ותרומת טעונת לאפיק. התברר שהפעילות היא רציפה וקשורה לארועי גשם. בעת משקעים עזים ולאחריהם חלות מפולות של

הלגונה בשפך הירדן לכנרת (לפני השטפונות של 1969, שבמהלכן הפך האזור לדלתה)

סלעים וחומר דק, ברובו סילט וחרסית. מקטעים אלה נשטפים בחלקם אל האפיק ובחלקם מוסרים על-ידי פעילות הרוח בעונה היבשה. הבולדרים יוצרים טלוס ובמקרים מסוימים מגיעים עד לאפיק.

אזור הפשט: הירדן זורם לאורך כ-8 ק"מ בקו ישר, בכיוון צפון-דרום עם פיתולים מעטים. רוחב אפיקו כ-10 מ'. במספר קטעים העמק מתרחב והאפיק מתפצל תוך יצירת איים או שרטונות. רוחב הפשט נקבע על-ידי העמידות המורפולוגית של המדרונות. מידת הפיתול היא קטנה ובחלק הצפוני ישנם קטעים שבהם האפיק הוא ישר לאורך קטע פי עשרים מרוחב האפיק. תופעה זו היא חריגה, שכן מקובל שקטעים ישרים של נחלים מגיעים עד לאורך מקסימלי של פי עשרה מרוחב האפיק. הפשט בנוי מחלוקים ובולדרים. בשרטונות נאחו צומח (שיחים וערבות) הגורם להצטברות של סדימנטים דקים. בגאות של 1968/69 נעקרו כל השיחים והעצים והטעונת הדקה נסחפה.

אזור הפזרות: אזור זה משתרע לאורך של כ-3 ק"מ. בהתאם להרכב המסלע, ניתן לחלקו לאזור צפוני, שבו המשקעים הם בולדרים וחלוקים, ודרומי, הבנוי בעיקרו מחול ומחצצים. הצומח המלווה רק את האפיקים הפעילים ביותר האזוריים, מכסה כמעט לחלוטין אזור זה, שבו אופק מי התהום גבוה. עומק המשקעים הנהריים גדל ככל שמתקרבים לשפך הנהר.

אזור הבטיחה (האפיק הנפתולי): באזור זה יוצר אפיק הירדן נפתול לאורך קטע של כ-2 ק"מ. עומק המשקעים במספר קידוחים שנערכו ליד האפיק מגיע ל-40 מ', עד ל-246 מ', בדומה לעומק קרקעית האגם. המשקעים הם אגמיים ודלתאיים, ומעידים על קיום של הימה באזור הבטיחה בהולוקן. קווי החוף הנוכחיים נגרמו, כנראה, על-ידי פעולה טקטונית מקומית. באזור הבטיחה מפלס מי התהום גבוה ובכמה מקומות יש נביעות מקומיות. סוללת החוף יוצרת אזור של לגונות חופיות, המתייבשות עם ירידת מפלס הימה. מרבית האזור נמצא מחוץ לטווח ההצפה של הכנרת, שכן הוא גבוה יותר. שרידים ארכיאולוגיים הנמצאים בתחום המפלס של 208.5 מ' (בית הבק) מעידים על מפלס היסטורי אחיד של הימה באזור זה. באזור פארק הירדן נמצא תל בית צידא, אתר ארכיאולוגי המעיד על ישוב קדום וחשוב שראשיתו בתקופת הברונזה, ושהגיע לשיאו בעיקר בתקופה היוונית רומית. לרגלי התל נמצא מעיין בספיקה של כ-20 ל/שניה. בקרבת המעיין בעומק של 2 מ' קרקע נקבעו גילים של 1800 עד 2700 שנים בחומר אורגני. ההשערה היא שהאזור היה מכוסה לגונות הקשורות לכנרת, דבר שאיפשר לתושבי בית צידא לעגון בקרבת הישוב ולצאת לדייג בימה דרך הלגונות ואפיק הירדן. בשפך הירדן לכנרת נוצרה דלתה. זוהי תופעה מורפולוגית מאוחרת, שראשיתה לאחר הגאות החריגה של ינואר 1969.

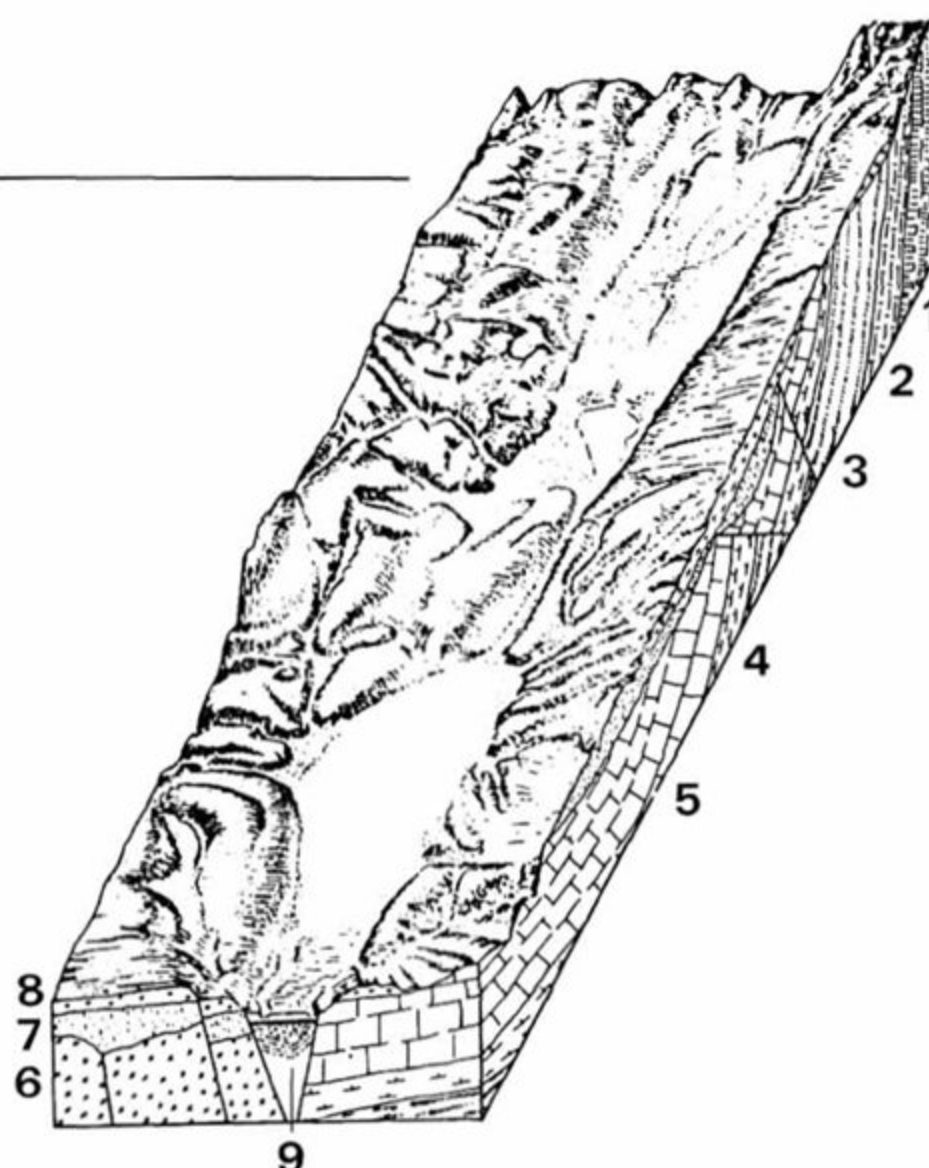
התנאים הפיסיוגרפיים באגן הירדן העליון

היווצרות הבקע ואופיו

הבקע נוצר בעקבות העתקי תזוזה אופקיים המלווים בהרמת השוליים. ההעתקים של בקע הירדן הצפוני הם מאוחרים לתצורות הניאוגניות ולבזלת הכיסוי. באזור החולה נוצר אגן עמוק ובו משקעים אגמיים, ביצתיים ופלוביטיליים מגיל פלייסטוקן תחתון ועד להולוקן. בחלק הדרומי של הבקע התפתחו ימות נרחבות, כמו אגם עובדיה ואגם

**תבנית דיגום של בקע
הירדן העליון (לפי שטנר)**

1. יורא
2. קרטיקון תחתון
3. קנומן-טורון
4. סנון
5. איאוקן
6. מיוקן
7. פליוקן תחתון
8. פליוקן עליון
9. אלוביונים

הלשון, שהשתרעותן נקבעה על-ידי גורמים אקלימיים וטקטוניים. האגן הצפוני, אגן החולה, הוא יחידה עצמאית הנפרדת מן האגנים הדרומיים מתחילת הפלייסטוקן, והיא מופרדת על-ידי הגוש של כורזין – גדות. ההיסטוריה הפלייסטוקנית מושפעת מהשינויים האקלימיים העולמיים הגורמים לשוני באזור הבקע בין התקופות הלחות והיבשות. השינויים האקלימיים מתבטאים בהגברת הפעילות הפלוביאטילית והשתרעות יתר של האגמים הפנימיים. פעולות טקטוניות אנדמיות לאזור הבקע גורמות להטיית שכבות ולהיווצרות אגנים שקועים, או הרמה של ספים וגושים בתוך הבקע (תצורת עובדיה ומשמר הירדן).

הפעילות הוולקנית נמשכה בפלייסטוקן: השלב העיקרי גרם לכיסוי נרחב באזור הגולן המרכזי וכורזין (בזלת ירדה מגיל פלייסטוקן תיכון). התפרצויות צעירות יותר גרמו לזרימת לבה מהגולן אל הבקע ולהיווצרות של חרוטי געש מגיל הפלייסטוקן העליון בגולן המרכזי. שולי הבקע ומדרונותיו היו, בדרך כלל, אזורי סחיפה והעדויות המורפולוגיות הרביעוניות בו הן מועטות. אגן החולה נוקז דרומה במשך כל תקופת הפלייסטוקן. עם התכסותו של גוש כורזין על-ידי שפכי לבה, הירדן הקדום החל להתחתר אל מפלסי עמק הירדן התיכון. עם היווצרות אגם הכנרת, ולאחר היעלמות ימת הלשון לפני כ-15,000 שנה, חלה העמקה מהירה של הירדן ונוצר הקניון הנוכחי, המחבר את אגני החולה והכנרת.

קווי העתק באזור הסמוך כיוונם צפון-מערב – דרום-מזרח, בהתאם למערכת העתקי השוליים לאורך בקע הירדן הצפוני. הצד שצנח הינו הצפוני-מזרחי ושיעור ההעתק נע בין 20-40 מ'. תוואי הזרימה של הירדן הוא תוצאה של פעילות סחיפתית ולא ניכרים לאורך האפיק קווי העתק.

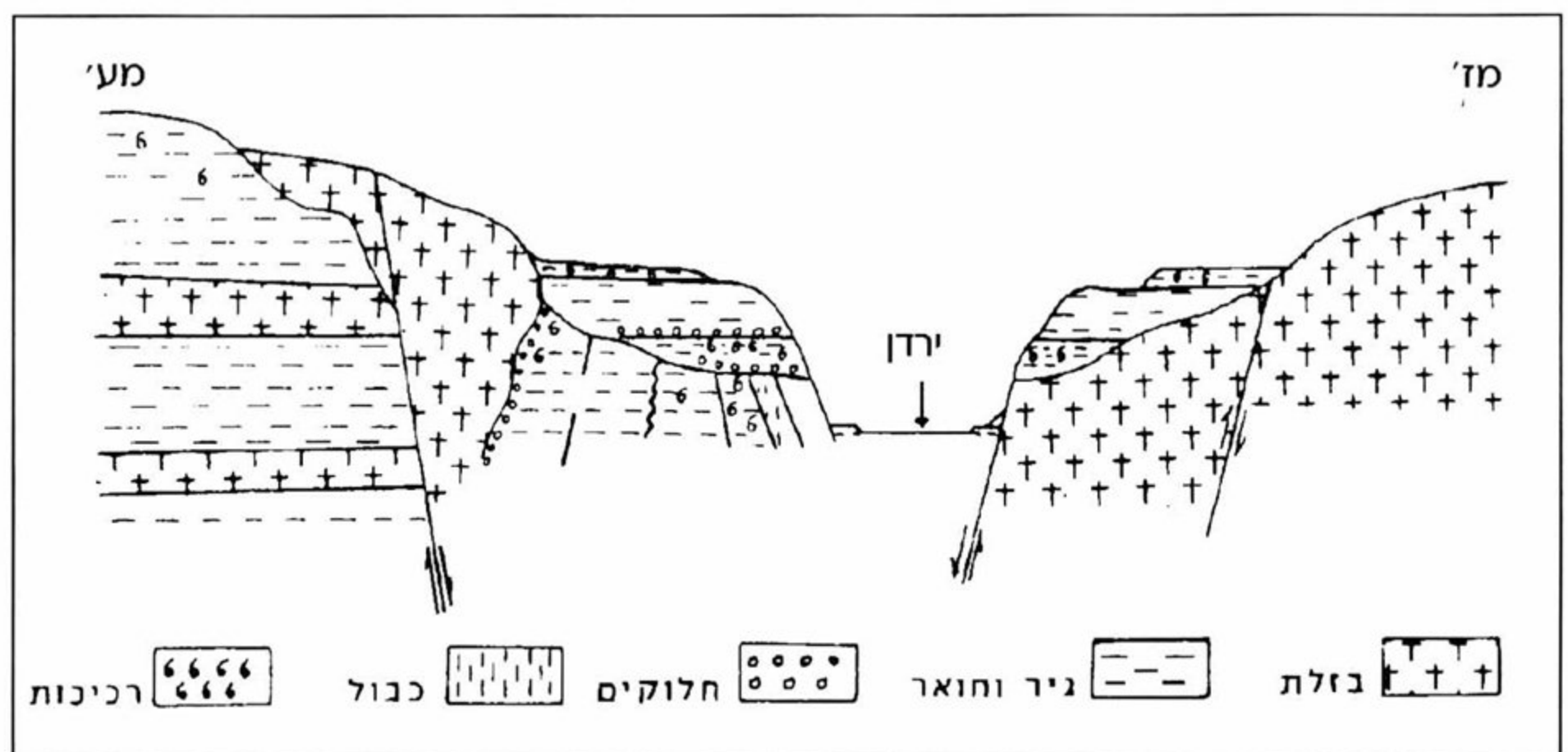
ההעתקים שצוינו באזור הם, כנראה, מגיל פלייסטוקן תיכון או עליון. יש להניח שהם היו פעילים עוד לפני כן וקשורים אל השלב העיקרי של היווצרות הבקע, בגבול

הפליו-פלייסטוקן. העתקים אלה מופיעים בצורה ברורה במתלול המערבי של אזור הפזרות וכיוונם צפון-מערב – דרום-מזרח. כיוון זה מתאים למערכת ההעתקים של אזור נחל משושים. ההשפעה של הגורם הטקטוני באזור האפיק הקניוני של הירדן מתבטאת בעיקר בשקיעה של אגן הכנרת, אשר גרמה להפרש גובה של 320 מ' בין שני האגנים הקשורים על-ידי הירדן.

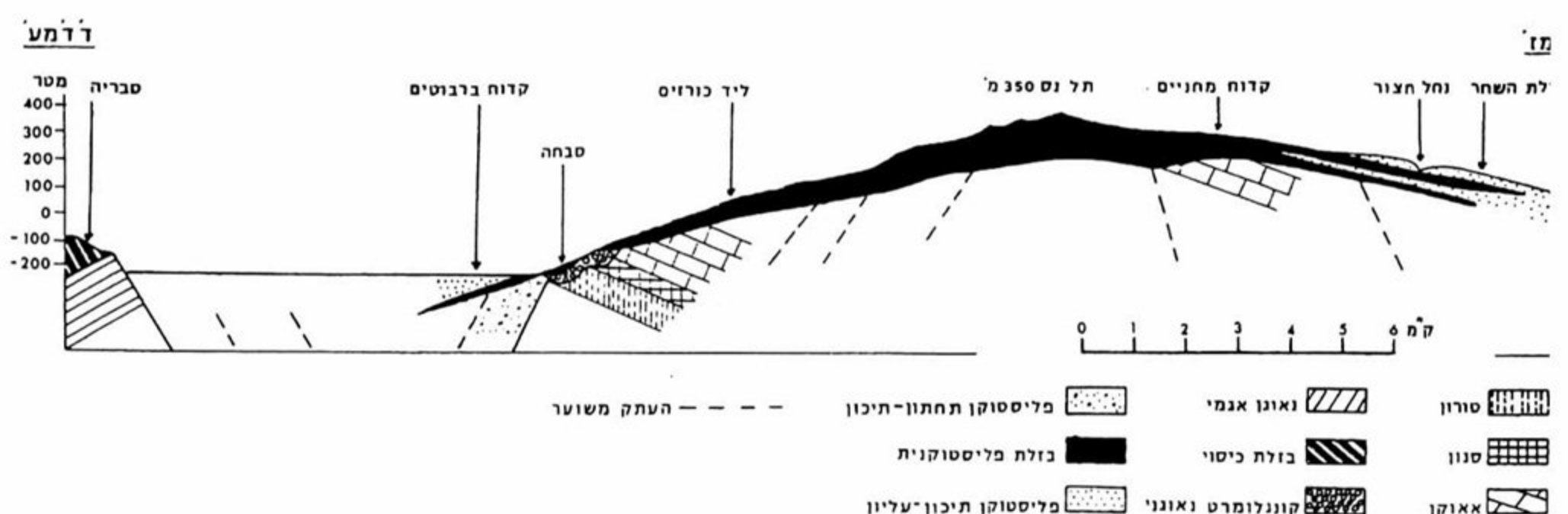
תואי אפיק הירדן הוא ארוזיבי וקווי ההעתק שגרמו להטיית גושים ממערבו וממזרחו הם, בדרך כלל, בכיוון צפון-מערב – דרום-מזרח ולא צפון-דרום בכיוון הקניון.

האזור הוא חלק מבקע הירדן הצפוני, הנמצא בין אגן החולה בצפונו לאגן הכנרת בדרומו.

הירדן התחתר בין החולה לכנרת באזור שפכי הבזלת, שבסיסם אינו חשוף. העובי המרבי של החתך החשוף מגיע ל-150 מ'. קידוחים באזור כורזים מצביעים על כיסוי

חתך אורך מדרום החולה לכנרת (אילת השחר לטבריה)

חתך גשר בנות יעקב (Horowitz, 1973)

בזלת בעובי של 200-300 מ', המונח על שכבות גיר מגיל איאוקן או על גיר ודולומיט מגיל קנומן-טורון. באזור גשר בנות יעקב, גבולו הצפוני של קניון הירדן, נחשף חתך של שכבות אגמיות, נהריות וגעשיות המייצגות את משקעי הרביעון באזור אגן החולה. האזור הדרומי של הירדן העליון בנוי מסדרה של משקעים צעירים שהורבדו בקרקעות אגם הכנרת או בחופיו. המשקעים באזור הבטיחה מורכבים בעיקר מסילטים וחרסיות, שעוביים המרבי מגיע ליותר ממאה מטר, והם מונחים על סלעי בזלת.

מתלול הקניון בנוי מסדרה של שפכי בזלת בעובי של כ-2-5 מ'. במרכז השפך בזלת צפופה, במבנה עמודוני, היוצרת בלוקים בקוטר של 1 מ'. הגג והבסיס של כל שפך בנויים מבזלת בלזיה שלעיתים הפכה לחרסית. האופי הכללי של מבנה השפכים דומה למבנה של בזלות הגולן באזור נחל זויתן.

הסדרות הוולקניות בין גשר בנות יעקב לכנרת הוגדרו כבזלת ירדה. גיל הסדרה של שפכי הלבנה שייך לרביעון התיכון ומקביל לשפכי הלבנה שזרמו בחצבני בצפון ובירמוך בדרום. בזלת ירדה מגיעה לחשיפה מקסימלית של כ-150 מ' באזור הקניון, והיא ממלאת אזורי תבליט בין אגן החולה לאגן של אזור טבריה. בזלת כורזין תוארכה ל-4 מיליון שנה בקירוב, ובצד המזרחי של קניון הירדן בגולן התקבלו גילים של 2 מיליון שנה.

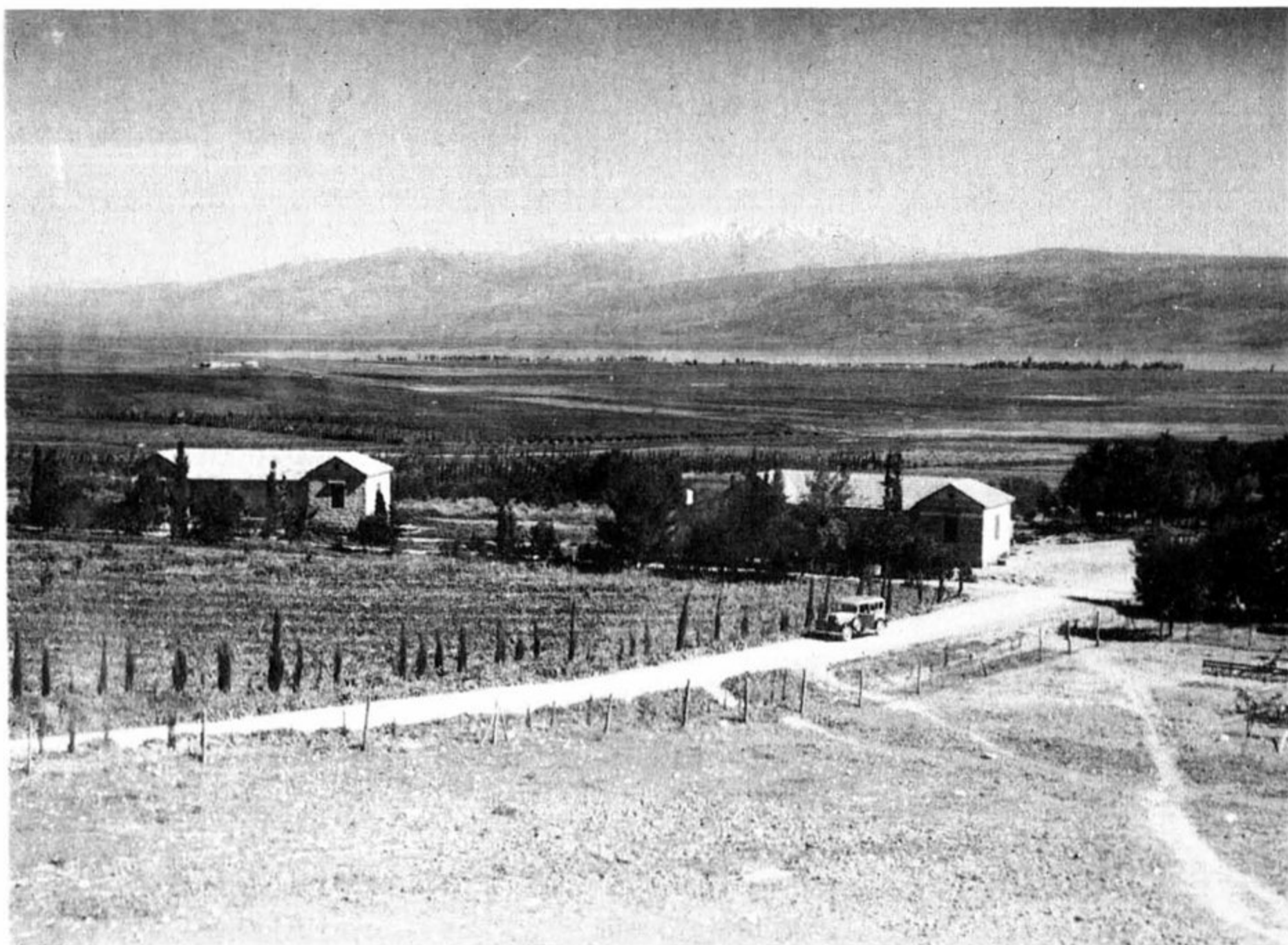
האקלים: קיים שוני אקלימי רב בין האזורים השונים באגן ההיקוות של הירדן. האזור נמצא אמנם בתחום האקלים הים תיכוני, אך היותו מרוחק מן הים מגביר את השפעת הגורמים היבשתיים. התנאים הפיסיוגרפיים המגוונים גורמים לכך, שבתחום אגן ההיקוות שורר אקלים סוב אלפני, ים תיכוני וצחיח למחצה. שני המשתנים האקלימיים החשובים מבחינה הידרולוגית הם הטמפרטורה והמשקעים.

האופי היבשתי מודגש בתנודת הטמפרטורה היומית. המהלך השנתי דומה למשטר הכללי הרגיונלי של הארץ עם מקסימום בחודש אוגוסט ומינימום בחודש ינואר. הממוצע השנתי של התנודה היומית מגיע ל-15 מעלות, שהוא המקסימום הארצי בכפר בלום – מרכז עמק החולה – ול-12.4 מעלות בדפנה, בצפון העמק. באזור ההררי התנודות היומיות מגיעות ל-8-10 מעלות והן גבוהות יותר בקיץ מאשר בחורף. המשקעים באגן הם כ-800 מ"מ והם גבוהים יותר ככל שעולים בגובה: המשקעים באזור ההר הגבוה יורדים ברובם כשלג. בגבהים מעל 1,400 מ' מרבית המשקעים הם בצורת שלגים, המפשירים רק בסוף החורף. היות שאזור ההר הגבוה הוא קארסטי בעיקרו, אין עליה משמעותית בנגר העילי כתוצאה מהפשרת השלגים, ומרבית תרומתם היא בהגברת שפיעת המעיינות. הפשרת השלגים ניכרת בתוספת ספיקה במעיינות בחודשי האביב. מתוך 1,250 מלמ"ק, כמות המשקעים השנתית הממוצעת של אגן הירדן העליון, משקעי השלג הם כ-16% בלבד.

הטמפרטורות הגבוהות יחסית במרבית אזורי האגן, העננות הנמוכה האופיינית לאזור הים תיכוני והרוחות החזקות באזורים הגבוהים, גורמים לכך שההתאדות הפוטנציאלית תהיה גבוהה. גם בעונה הגשומה, בחודשים נובמבר-אפריל, ערכי ההתאדות הפוטנציאלית נעים מ-500 מ"מ ל-650 מ"מ. כמות זו משתווה או עולה באזורים מסוימים לכמות המשקעים באותה עונה. ערכי ההתאדות השנתית נעים מ-178 ס"מ בעמק החולה ל-220-240 ס"מ באזורי ההר הגבוהים.

עמק החולה בשנות העשרים של המאה הקודמת

מראשוני הישובים היהודים בעמק החולה בראשית שנות השלושים

השפעת האדם

השפעת האדם על התנאים הסביבתיים באגן ההיקוות של הירדן העליון במאה הקודמת, היתה מכרעת ובמקרים רבים הכתיבה את התפתחותם של התהליכים הפיסיים השונים. השינויים מתבטאים בשימושי קרקע, בייבוש אגם החולה והביצות, בהסדרת אפיק הירדן, שימוש במים להשקיה במרבית שטחי האגן, וגידול האוכלוסיה והשטח הבנוי. מבחינה הידרולוגית וסדימנטולוגית, פעולות אלה גרמו לשינוי בספיקת המים והסדימנטים, שהם המשתנים הראשיים הקובעים את התפתחות המערכת הפלוביאלית. ההתאמה המורפולוגית היא תהליך של שנים רבות, אך יש לראות בשינויים הנגרמים על-ידי אדם גורם מכריע בהתפתחות אפיק הירדן וסביבתו. היות שבעמק החולה לא קיים יותר אפיק טבעי, ההנחות הנ"ל חלות למעשה על הקטע שבין גשר בנות יעקב והכנרת, שהינו תוואי טבעי של הנהר.

החקלאות והשפעתה על האזור

לאחר מלחמת העולם הראשונה הפכו העמקים בארץ לאזורים חקלאיים מפותחים בהשוואה לאזורי ההר. השימוש במיכון חקלאי הביא למהפך, בעיקר באזורים הביצתיים. עמק החולה עבר שינוי מוחלט מתחילת ההתיישבות הציונית, וכל שטחי הקרקעות מעובדים. באזורים ההרריים, ובמיוחד בשטחי לבנון, העיבוד הוא אקסטנסיבי, לעתים ללא כלים מכניים. בשטחי ישראל רוב השטחים מושקים ומעובדים בעזרת ציוד מתקדם. אם כי בשיטות אגרוטכניות חדישות אין סחיפה מוגברת של הקרקע, רוב תהליכי העיבוד גורמים להגברת הסחיפה לעומת התנאים הטבעיים. באזור ההר תהליך הסחיפה הומרץ על-ידי בירוא היער הטבעי ואולי גם על-ידי רעיה מופרזת. חלקים מסוימים ניטעו מחדש בפעולות ייעור ובאותם שטחים הוקטן הנגר העילי וגדלה ספיקת המעינות. בריכות הדגים גרמו לתרומה מוגברת של נוטריאנטים וסחף דק אל מערכת הירדן. בריכות הדגים שהשתרעו לפנים על שטח של 15,000 דונם הצטמצמו בשנים האחרונות לכ-5,000 דונם.

שימושי הקרקע באגן הם מאד מגוונים, החל משטחים חקלאיים בהשקיה מלאה בעמק החולה ועד לאדמות טרשים בחלקים ההרריים הגבוהים. ניתן להבחין ביחידות אחדות: שטחים חקלאיים הכוללים שדות בהשקיה – שלחין, מטעים ובריכות דגים – ושדות ללא השקיה, חורש טבעי, יערות נטועים, שמורות טבע, שטחי מרעה, טרשים ושטח מבונה (כפרי ברובו). כללית, השטחים המישוריים מעובדים באופן מלא בעוד שאלו ההרריים משמשים למרעה, לייעור ולחורש טבעי או שהם חשופים לחלוטין מצומח. היות שחלקו הגדול של האגן הוא הררי (כ-50%), מרבית השטח נכלל בסוג "מרעה" או "טרשים". אזורים אלה, למרות שהם הגשומים ביותר באגן, הם בעלי נגר עילי מועט בשל היותם קארסטיים.

לפי אופיו הגיאובוטני של האזור, מרבית האגן צריך היה להיות מכוסה בחורש ים תיכוני. גבולו העליון של החורש הוא בגובה 1,300 מ'. מעל לגובה זה החרמון היה מכוסה חורש הררי פתוח. בירוא היער החל לפני אלפי שנים ונמשך עד לפני עשרות שנים באזורי הגולן. כיום נותרו מן היער הטבעי רק חורשות בודדות.

ייבוש אגם החולה והביצות ותוצאותיו

עבודות ייבוש החולה החלו בתחילת שנות החמישים והסתיימו ב-1957. הייבוש והניקוז כללו שטח של 40,000 דונם ושיפרו גם את הניקוז בשטח נוסף של כ-20,000 דונם, שסבל מהצפות עונתיות. מפעל הניקוז גרם להעלמותו של החולה, אחד מן האגמים המתועדים ביותר בהיסטוריה ואחד האגמים הבודדים בלבנט של מים מתוקים, המאופיין בעושר כה גדול של מיני צומח וחי אנדמיים. מבחינה הידרולוגית, הייבוש גרם לחסכון במי ההתאדות משטח האגם והביצות. אמנם הפיתוח החקלאי של אותם שטחים מנצל כמות מים דומה, כך שמבחינת הספיקה הכללית לכנרת יש אפילו הפחתה של נפח הזרימה הכללי לעומת המאזן הטבעי. השימוש הכולל במים בעמק החולה מסתכם בכ-120 מל"מ/ק"שנה. אגם החולה שימש מלכודת סחף טבעית במערכת ירדן-כנרת. שיעור הסדימנטציה בשטח האגם והביצות היה כ-1.5 מ"מ/שנה בממוצע, לתקופה של 30,000 שנה. לאחר ייבוש האגם מעבירה הזרימה הישירה של מי הירדן דרך עמק החולה את הטעונת, המגיעה דרך היובלים, ישר לאגם. ייבוש אזור הכבול גרם לשקיעה של השטח, עקב חימצונו והתכווצות החומר המוצק. שיעור השקיעה הגיע ל-8 ס"מ/שנה. קצב השקיעה קטן לאחר התקופה הראשונה ועל-ידי שמירה של מי תהום גבוהים ניתן יהיה למנוע את המשך שקיעת השטח. הייבוש אף גרם לשחרור חנקות ושיטיפתן אל מערכת הירדן והכנרת. היתה זו אחת מתופעות הלוואי השליליות החמורות שנגרמו בעקבות הייבוש.

הגידולים החקלאיים במרבית השטחים המנוקזים לא הצליחו, ובקרקעות הכבול נמשכו השריפות התת קרקעיות חודשים רבים. ללא כסוי צמחי, בעת סופות רוח חלק מהקרקעות נסחף, לעתים תוך חשיפה הזרעים באביב המוקדם. בכדי למנוע את המשך שקיעת השטח והצפתו מחדש, פותח שטח הצפה חדש של 1,100 דונם הנקרא "אגמון" ומערכת תעלות חדשה נחפרה בתחילת שנות התשעים. בפרויקט הושקעו כ-100 מיליון שקל, ההשקעה הגדולה ביותר בשיקום מאז קום המדינה. ב"אגמון" נשתלו צמחי גומא פפירוס, סוף ועוד צמחים מקוריים. חלק ניכר מהמינים האנדמיים של החולה חזר לסובב שנוצר. שטח זה והשטחים החקלאיים מסביבו הם חלק מתכנית שיקום כללית שמטרתה לאפשר גידולים חקלאיים ולפתח אזור של אקו תיירות.

מאז תחילת עבודות הניקוז בשנות החמישים, היו גישות שונות לממשק של אזור החולה: 1. בשלב ראשון, ביקשו להוסיף קרקעות לפיתוח חקלאי. כ-10% מהשטח הוקצה בפרויקט לשמורת טבע. 2. בשנות השישים הדגש הושם על פתרון בעיית ההצפות. לאחר השטפונות של ינואר 1963 נחפר אפיק חדש לירדן, ממפגש היובלים עד לתחילת התעלה המזרחית. 3. בשנות השבעים הדגש היה על ראייה כוללת של אגן ההיקוות. בעיות הנוטריאנטים, סחף, חומר הדברה ושפכים לכנרת נחשבו לנושאים העיקריים. 4. בשנות התשעים הושם דגש על שיקום, בעקבות בעיות אגרוטכניות וסביבתיות. קובעי המדיניות רואים את החולה כמשאב חקלאי ותיירותי ולא כנכס אקולוגי וסביבתי. המאבק בין המתכננים לפי קו זה ולגופים הירוקים נמשך, ולא ברור אם ניתן לפשר בין שתי הגישות.

הסדרת אפיק הירדן והעמקתו: ייבוש האגם ושטחי הביצות לא כלל את הסדרת האפיק במעלה עמק החולה. בעקבות הצפת ישובים בגאות של ינואר 1963, הוחלט לחפור

אפיק מוסדר מאזור מפגש הנחלים עד לתעלה המזרחית. בעקבות מלחמת ששת הימים ניתן היה לגשת להרחבת אפיק הירדן מגשר הפקק עד לגשר בנות יעקב, ופתרון של בעיית ה"חסימה" שהאפיק יצר. עבודות אלה גרמו במשך השנים 1967-1971 לתוספת כמויות ניכרות של סחופת, עקב עבודות החפירה. המשמעות העיקרית של העבודה התבטאה בהגברת הזרימה בתעלת הירדן המאפשרת הילוך הגאות ללא השהיה והנמכת מפלס מי התהום של אזור האגם והביצות.

בסוף שנות התשעים חודשו עבודות הניקוז באזור גשר בנות יעקב, כדי למנוע הצפות עתידיות בשטחי החולה. האפיק הועמק וחלק מהגדות נחפרו, אך קיים ספק בקשר לנחיצותן של עבודות אלו, שגרמו להרס אתר פליאוליתי יחיד במינו באזור, ומן הבודדים בעולם שמתוארך היטב מלפני 780,000 שנים, שבו נמצאו כלים מסותתים ושרידים רבים של בעלי חיים.

עבודות בינוי ופיתוח באגן: לעבודות פיתוח ובינוי יש השפעה ישירה על המשטר ההידרולוגי. התוצאה החשובה ביותר היא הגדלת הנגר הסופתי והנגר העילי הכללי. הזרימה משטחים בנויים היא, בדרך כלל, מיידית לאחר הגשם, ובדרך זו מתקבל הידרוגרף בעל שיאים משניים רבים. השטח הבנוי באגן הירדן, כולל כבישים, משתרע על כ-4 משטח האגן. תכניות הפיתוח וכן הרחבת מערכת התחבורה והשטח הבנוי, הוכפלו בשנים האחרונות. פיתוח מהיר של אזור בנוי גורם להגברה ניכרת של כמויות הסחף הזמינות.

* * *

המקורות הראשיים של מי הירדן נמצאים בתחום המדינה, אך שני מקורות עיקריים היו מעבר לגבול עד 1967. תכנית ההטיה הסורית התכוונה להוביל את מי נחל שניר ומי מעיינות הבניאס אל מחוץ לאגן הירדן. בשטחים שבלבנון עיקר התרומה היא נגר שטפוני. באגן נחל עיון נעשה שימוש של כל מי הזרימה התקינה על-ידי חקלאים לבנונים. תכנית ניהול משק המים בימי שלום חייבת לכלול את כל תחום האגן, ואולי אף אותו חלק ממי נהר הליטאני, המגיע על-יד מארג' עיון למרחק של 700 מ' בלבד מקו פרשת המים של הירדן, הזורמים בחלקם אל הים התיכון ללא ניצול.

ביבליוגרפיה

דימנטמן ח., ברומלי ה., פור פ.ד. (1992). אגם החולה. האקדמיה הלאומית למדעים, ירושלים.	קרמון י., לבנה מ. (1990). עמק החולה וסביבתו. אריאל 75-76.
ענבר מ., לבנה מ. (1994). תרומת השלג למשטר זרימת המים באגן הכנרת. אריאל 102-103 : 167-171.	שחם ג., מינסקר ח., כנען ג. (1990). חלופות שימוש באדמות החולה. משרד החקלאות, ועדת החולה.

נחלים, שמורות טבע ובתי גידול לחים באגן הירדן על רקע משבר המים הלל גלזמן

במהלך כמאה שנות ההתיישבות – יובשו מרבית אגני המים, הוטו מי הנחלים ונתפסו מרבית המעיינות בארץ. בתקופה זו יובשו 97% משטחי בתי הגידול הלחים והפכו לשטחי חקלאות, שטחים מבונים של ערים וישובים ומתקני תיירות. בתי גידול לחים שרדו בעיקר בגנים הלאומיים ובשמורות הטבע המוכרזות. הנחלים יובשו עקב שאיבת מקורותיהם ורובם הפכו לתעלות שפכים מזוהמות ורק במעט מהם נותרה זרימה טבעית. כך, למשל, ב"ארץ פלגי מים" זורמים מימי מקורות הירדן הבניאס, הדן והחצבאני באפיקי הנחלים אל הירדן ההררי ואל הכנרת, לאחר שחלק מהם הוטו בראשי הנביעות. בנחלים בודדים נותרה זרימה חלשה של מעיינות שלא אוחזו.

קשה להעריך את היקף הנזק שנגרם לטבע כתוצאה מהטיית מקורות המים וייבוש השטחים הלחים הנמשך זה למעלה ממאה שנים. ואולם, ברור לכל כי אנו מאבדים מערכות אקולוגיות יחודיות, ובהן ערכי טבע רבים שיכולים להתקיים אך ורק במים שפירים ובסביבתם.

לצד שאיבת היתר והמחסור במים, קיימת תופעה של הרעה באיכות מי התהום, הנגרמת מהעדר מילוי חוזר של גשם וחדירת מי שפכים, תשטיפים וזיהומים מנגר עירוני. נדון עתה במצב הנחלים ובמקורות המים באגן הירדן ובסביבתו.

מקורות הירדן

בדן נותרה זרימה חופשית רק בק"מ הראשון של הנחל בתחום שמורת "תל דן", וגם זאת לאחר שהוטו 30% מהמים מראש המעיין. למורד פלגי הדן – המסתעפים ליד הקיבוצים דן ודפנה ומתחברים במורד זרימתם לאפיקי הבניאס והחצבאני – נותרו רק 5% מכמות המים, וכל השאר מוטים לחקלאות ולצרכים ביתיים. המצב דומה גם בנחל חרמון (הבניאס), ואילו בנחל שניר (החצבאני), המים מוטים בידי חקלאים לבנונים מקטע הנהר שליד מקורותיו בחצביה שבלבנון. האפיק נותר יבש בחודשי הקיץ עד נקודת השפיעה של מעיינות הוואזאני, מהם שופעים המים בכל ימות השנה. בנחל עיון מוטים מימי המעיינות שבראש הנחל בידי חקלאים לבנונים והאפיק נותר יבש בשל כך מסוף האביב ועד לחורף הבא אחריו. במצב זה המערכות האקולוגיות שבנחלים

מצטמצמות לאפיקים צרים, שבהם זורמים פחות מים. הן נפגעות ואינן יכולות לקיים את החי והצומח שלהן, כפי שהיו בעבר, כאשר המים זרמו ללא הטיית המקורות.

שמורת החולה

שמורת החולה היא שריד לביצת החולה, שיובשה בשנות ה-50. המים, המוזרמים כיום לשמורה מבריכות הדגים, ממי ניקוז חקלאי ומעודפי מי קולחין מצפון העמק. הם מכילים ריכוזים גבוהים של מזהמים, הגורמים לשינויים אקולוגיים נרחבים בבית הגידול הטבעי בחולה. המים אינם צלולים, ומכוסים במקומות רבים בשכבה עבה של אצות, המונעת את חדירת האור והחום אל תוך המים. המחסור החמור במים גורם לירידת מפלס המים באגם המרכזי ובגופי המים שמסביבו עד כדי ייבוש של 75% מכלל השטחים הלחים שבשמורה. במצב זה נפגעים מרבית בעלי החיים, ובהם דגים, חלזונות, סרטנים ועוד. גושים גדולים של צמחיית גדות ובעיקר קנה וגומא, משתלטים על שטחי המים המיובשים ודוחקים משם את המינים המיוחדים שגדלים בדרך כלל בתוך המים, ובהם הנופר הצהוב ואירוס ענף. בהעדר הזרמת מים לשמורה חלה הנמכה קיצונית של מפלס מי התהום שמתחתיה, הגורמת לייבוש שטחי האחו הלח ולאובדן שטח גדול של צמחיה עשבונית נמוכה. צמחיה זו משמשת בית גידול למיני מכרסמים ועופות ביצה וחוף, ומזון טבעי לעדר הג'מוסים שבשמורה.

לגונה מדולדלת של נחל המשושים בשמורת הבטיחה, עקב מצוקת המים

נחל עינן והמעין (עין מלחה)

אלה היו בעבר מקורות המים הטבעיים העיקריים של אגם החולה ושל השמורה. עקב שאיבת יתר של מים לשתייה ולחקלאות באקוויפר המזין את המעין, ירד מפלס המים אל מתחת לרום הנביעה, שיבשה לחלוטין. מימי המעין החמימים (21 מעלות צלסיוס) היו קריטיים לקיום דגי האמנון היחודיים לחולה בתקופת החורף בגלל טמפרטורת המים הנוחה שלהם. אך עתה אין עוד קיום לדגים אלו – לא במעין ולא בנחל שיבש אף הוא. רק בשנים מאוד גשומות, כאשר מפלס המים חוזר ועולה בתת הקרקע, שופע המעין מחדש והנחל מזרים מים זכים וצלולים לשמורה.

הכנרת וסביבתה

הורדת המפלסים גרמה לייבוש כל שטחי הביצות בבקעת הבטיחה ולאובדן הלגונות ובתי הגידול הביצתיים שמסביבם. כיום, כאשר מפלס הכנרת מתקרב ל-214.5 מ' מתחת לפני הים, שהוא נמוך ב-5.5 מ' מהמפלס המרבי, קווי החופים נסוגו מאות מטרים אל תוך שטח האגם המתייבש. בשטחים היבשים משתלטים צמחים שלא גדלים כאן בדרך כלל, ובהם עצי אשל שיצרו יער מפותח המשנה את כל בית הגידול. אפיקי הנחלים הגדולים משושים, יהודיה ודליות, היורדים אל הכנרת מהגולן, הפכו לערוצים קטנים, שרוחבם הצטמצם מ-30-50 מ' בעבר למטרים בודדים בלבד. בהעדר זרימת מים, צמחיית הגדות משתלטת על שטח הנחל המצומצם. כך למשל המדר הזוחל והשנית המתפתלת מונעים מאצות, נהרוניות וצמחיית מים טבולה נוספת להתפתח במים.

דגי האמנון, שלהם חלק חשוב בשמירת מאזן האצות באגם, מתרבים במים הרדודים והשקטים של הלגונות ואפיקי הנחלים שבבטיחה. ואולם, מאז ירידת המפלס בצורה כה קיצונית, לא נותרו כמעט שטחים לבניית גומות הטלה ודגירה בעונת האביב, כך שסכנת חוסר ריבוי טבעי מאיימת גם עליהם. לאורך קווי החוף המתרחקים, מתרבות ערימות האשפה והזוהמה של הנופשים הרבים, הנוהרים אל החופים החדשים והלא מוסדרים הללו. החול הרך שנחשף לראשונה עקב ירידת המפלס מפתה ונעים למגע, אולם הפגיעה בחופי הכנרת ובאיכות המים היא רבה, מהאשפה ומעצם הגעת בני אדם למקומות שלא הגיעו אליהם קודם.

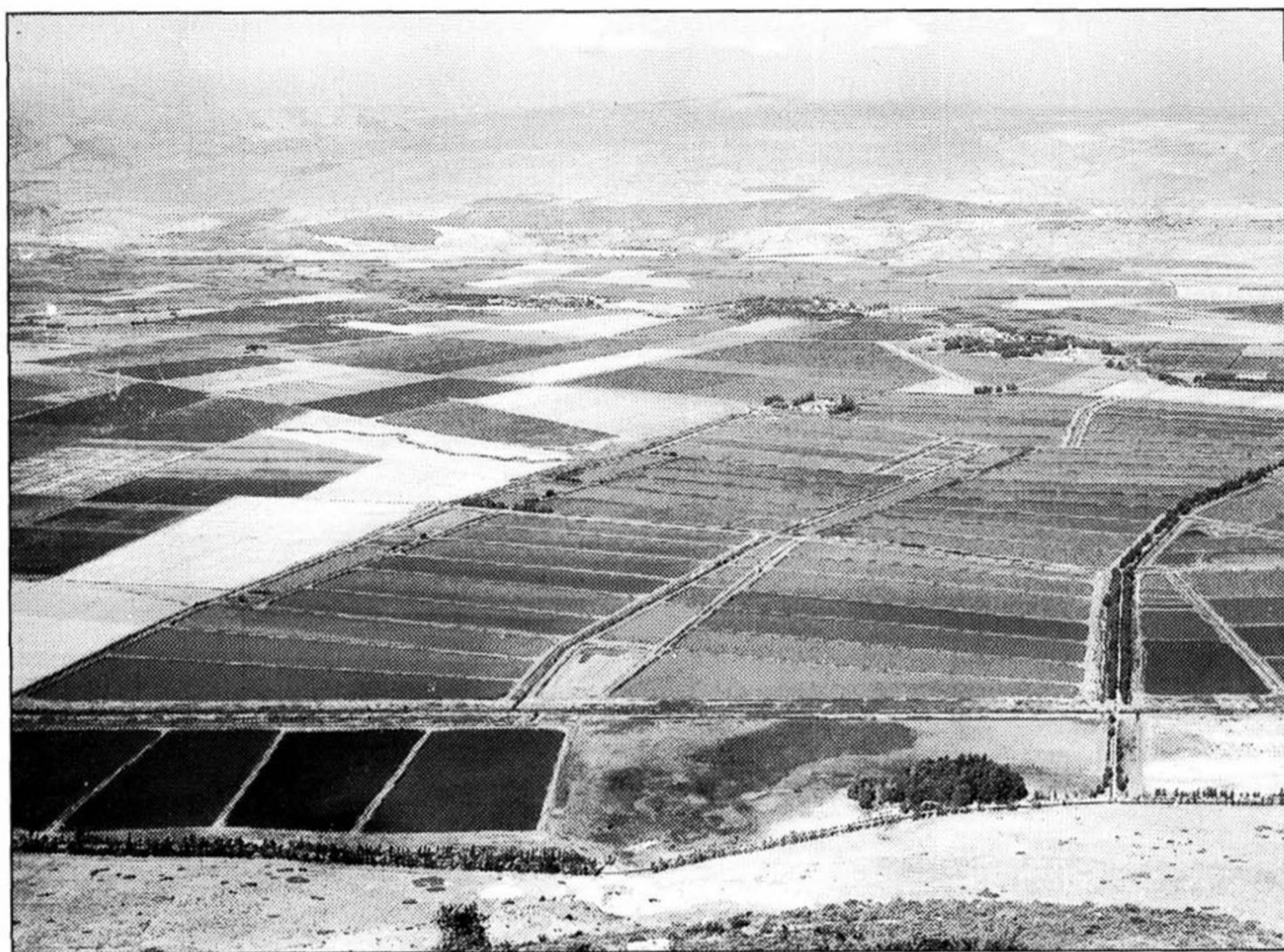
עקב נסיגת המים והשתלטות הצומח, נפגעו למעשה כל חופי הכנרת סביב. הגישה למים ברוב החופים היא קשה ולא נוחה. מרחקי ההליכה מהסככות והשרותים אל קו המים גדלו מאוד. חוסר הנגישות למתקני הנופש הפכו את השהיה בכנרת לבלתי אטרקטיבית, וכבר בקיץ 2001 חלה ירידה של עשרות אחוזים במספר הנופשים בכנרת.

כדי להתמודד עם התופעות שהוזכרו, נעשו פעולות אחדות:

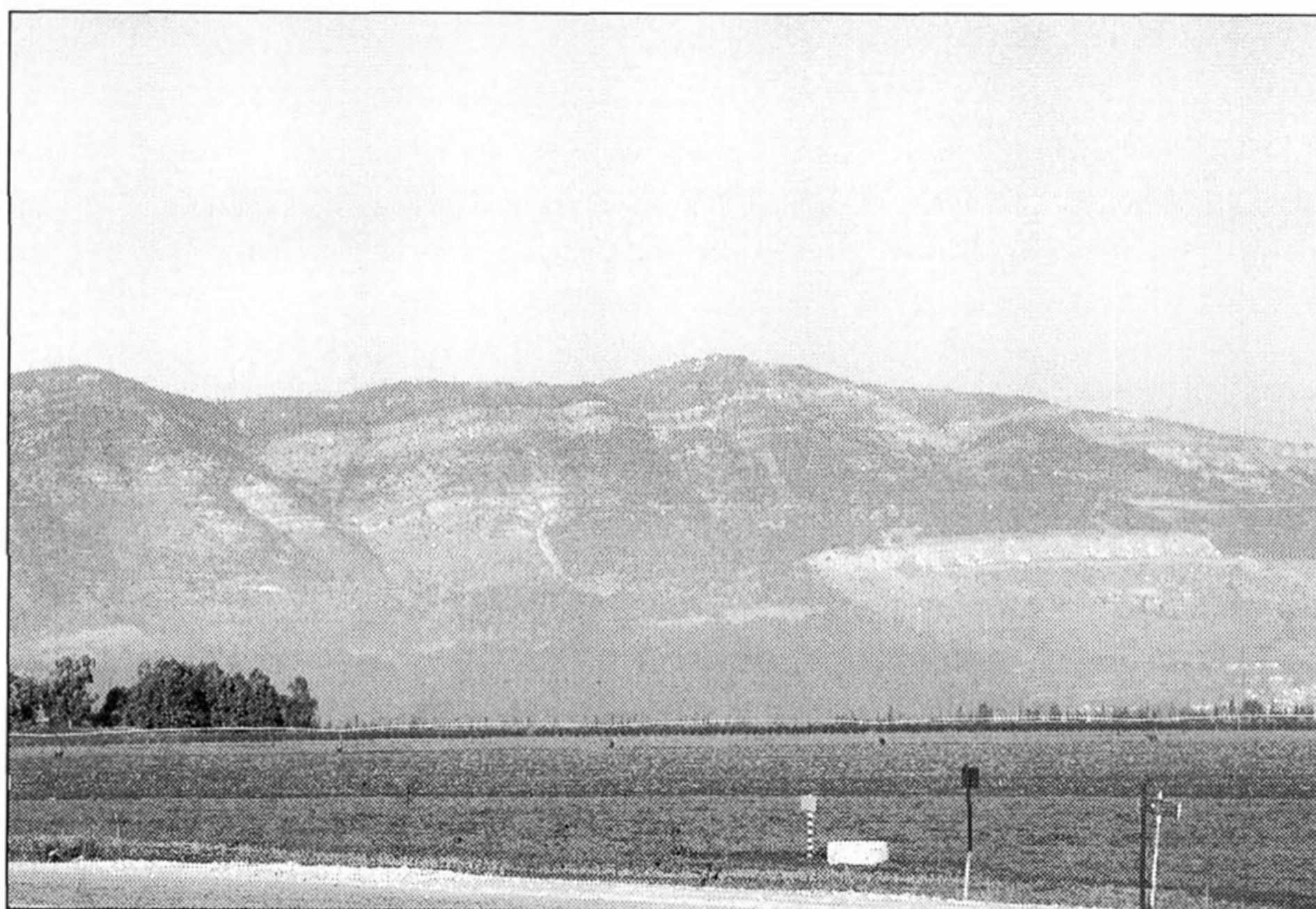
רשות הטבע והגנים פיתחה מערכת של הקצאות מים לגנים ולשמורות כדי לשמר את המעט שנותר בבתי הגידול הלחים. הקצאות אלו, הניתנות בידי נציבות המים, מטרתן למנוע פגיעה נוספת בנחלים. הושגו הסכמים לחלוקת מי נחל הדן בצפון, ובנחלים אחרים. יש להמשיך ולפעול להסדרת הקצאות מים לשמירת הנחלים, המעינות ובתי גידול האקוויטיים, כמו גם לסילוק המזהמים ולשיקום בתי הגידול הטבעיים.

הישובים בהרי נפתלי ניצבו מאז ומתמיד בקו החזית, ומילאו תפקיד חשוב בהגנת גבול הצפון. בתמונה: חייל בעמדה ברמות נפתלי, 1948

עמק החולה במבט מהרי נפתלי (צילום משנות השבעים). כיום רוב בריכות הדגים פינו את מקומן למטעים ושלחין

הרי נפתלי

מיכה לבנה

הרי נפתלי המתרוממים במזרחו של הגליל העליון, ממערב לעמק החולה, כוללים מקומות רבים בעלי עניין: אתרי נוף, מסלולי סיור, מצפורים, עולם עשיר של חי וצומח, מערות וסלעים רבי עניין, שרידים מרשימים של עתיקות מתקופות שונות, וכן פרקים מרתקים בתולדות ההתיישבות הציונית ומלחמות ישראל.

השטח השתרע בעבר בנחלתו של שבט נפתלי. עם זאת לא ברור מי טבע את השם "הרי נפתלי" לרכס זה. בראשית שנות ה-30 של המאה ה-20 כבר היה השם רווח. בספרות ידיעת הארץ הרי נפתלי לא זכו כמעט להתייחסות. יוסף ברסלבי בספרו "בין תבור לחרמון", אינו מזכירו כלל, אם כי הוא מספר (מעט) על "דבשת מנרה משגב עם" ועל "חומת מנרה" ומתייחס ל"מרבץ הברזל של רמים". באנציקלופדיה העברית (בערך "ארץ-ישראל", מאת א. י. ברור), אין כל אזכור למונח "הרי נפתלי" – לא בשמו, ואף לא בשמות אחרים, אף שהיה ראוי להתייחסות נפרדת ומפורטת.

למעלה: הרי נפתלי במבט מעמק החולה (שדה נחמיה). בפסגת הרכס (בגובה כ־880 מ') נראית מנרה

הרי נפתלי הם רכס נפרד מהרי הגליל. זהו גוש הררי מגובש וכמעט בלתי מבוותר, בעל מאפיינים משלו. הוא נמשך בקו ישר מדרום לצפון, ומתאפיין באסימטריה חריפה: מדרונו המערבי מתון למדי, ואילו מדרונו המזרחי תלול מאד. המרחק בין מנרה לקרית שמונה הוא פחות מ-2 ק"מ, בהפרש רום של כ-800 מ'! קו פרשת המים הארצית עובר בהרי נפתלי במזרחו. מהרכס נשקפות תצפיות נפלאות על עמק החולה, הגולן והחרמון, במיוחד בשעות אחר הצהריים, ומכאן השם "מצפה פאר" ולא בכדי. שיאו של הרכס בהר שֶׁנָּאן, 902 מ' מעל פני הים.

גבולו המזרחי של הרכס ברור וחד משמעי: מרגלות המדרון, במקום שהוא נושק לעמק. מעבר לו מזרחה, משתרע עמק החולה. כביש 90 עובר לאורך הגבול בין ההר לעמק, ומתווה אותו בצורה ברורה. לכן גם הכביש מתפתל ואינו ישר, בהתאם לתוואי הגבול ביניהם.

בגבול שבין ההר לעמק ניתן לציין מספר תופעות: צבע הקרקע בעמק משתנה במהלך עשרות מטרים בהתאם למרחק מההר. הדבר בולט לעין למשל מצפון לעין תאו, שם משתנה הצבע מחום-אדום מנומר בלבן ליד ההר ממש (אדמת טרה רוסה שנסחפה מההר עם צרורות אבן שהדרדרו ממנו), לחום כהה (אדמת סחף אופיינית לעמקים), ועד לאפור-שחור של הכבול. לא הרחק משם מופיעה גם אדמתו הלבנה של האגם לשעבר.

תופעה אחרת היא "רצועת האבוקדו". האבוקדו הוא גידול עמיד לתנאי קרקע שונים, אך רגיש לקרה. מסתבר שהעמק סובל מקרה, וזאת בניגוד למדרונות. בלילות חורף בהירים וחסרי רוח, חל בעמק "היפוך טמפרטורות" ובתחתית העמק מצטברת שכבת אוויר קרה בעובי של כ-10 מ'. במבט מההר נראה העמק בבוקר כמכוסה במעין מעטה דק של ענן, שראשי העצים הגבוהים מבצבצים מתוכו. לכן לא יצלח גידול האבוקדו בעמק, אך מדרון ההר, כ-10 מ' מעל קרקעית העמק, לא סובל מהקרה, והוא מתאים לגידול זה. כך נוצרה רצועה של אבוקדו לאורך כביש 90 ממערבו, במעלה ההר, בניגוד לשטח שממזרח לכביש. נמצא אפוא שהכביש מבדיל בין אקלים המושפע מקרה לבין אקלים שאינו סובל מקרה. רוחב רצועת האבוקדו היא לרוב כ-100 מ' בלבד, שכן מעל לשטח זה ההר תלול וסלעי מדי לחקלאות.

הגבול המערבי של הרי נפתלי נחשב ואדי דובה (ואדי סלוקי), יובלו של הליטני, ומעבר לו מערבה משתרעת רמת תבנין שבגליל העליון הלבנוני.

גבולו הצפוני של האזור הוא הליטני, או הר נבי עווידי שמצפון למשגב עם, שממנו ועד לליטני נקטע במעט רצף ההר. הנקודות הצפוניות ביותר ברכס בתחומי ישראל הן משגב עם וגבעת צפיה ליד מטולה.

גבולו הדרומי אינו חד משמעי. יש הקובעים אותו בנחל דישון, ואחרים מדרימים עד לנחל דלתון או אפילו דרומה משם, בואכה צפת והר כנען.

הגבול בין המנדט הבריטי על ארץ-ישראל למנדט הצרפתי על סוריה הותווה בשנות העשרים של המאה הקודמת, ואז גם נקבע המושג "אצבע הגליל". קו הגבול בין ישראל ללבנון חוצה את הרכס לאורכו, באופן שרוב חלקו המערבי, הרחב יותר, נמצא בשטח לבנון, ורק 40% משטח הרי נפתלי כלולים במדינת ישראל, ומרכיבים את החלק המערבי של "אצבע הגליל".

המדרון התלול של הרכס כלפי מזרח הוא צעיר, ורובו טרם נחרץ על-ידי נחלים. רק

נחל קדש חוצה אותו. המדרון נוצר על-ידי העתק מדרגות תלול שהשקיע את עמק החולה לפני 4-5 מיליון שנה. מבנה המדרגות טרם טושטש עד היום, והוא אחד מקווי האופי הבולטים של המדרון. לכל אורכו של הרכס עובר כביש 886, הכולל אתרי טיול רבים, ודרכים רבות מסתעפות ממנו.

האזור מצטיין באקלים נעים בקיץ וקר בחורף. כמעט כל שנה יורד שלג במנרה, והקור מתאים לגידול תפוחים משובחים. עמקו מצטיינים באדמה טובה, והבעיה היא רק מים להשקיה. אלה מובאים כיום מהמעיינות שלרגלי הרכס, בשולי עמק החולה, בעיקר מעין זהב בצפון ומעינן בדרום.

ההתיישבות היהודית חדרה לאזור לראשונה בשנות מלחמת העולם השנייה. חשוב לציין, כי רק שישים שנה לאחר הקמת המושבות הראשונות בעמק החולה הוקם הישוב הראשון ברכס: קיבוץ מנרה. 25 שנה נדרשו למפעל ההתיישבות הציוני כדי לעבור את המרחק של 6 ק"מ מכפר גלעדי למנרה! מאז ועד מלחמת העצמאות הוקמו רק עוד שני ישובים בהרי נפתלי: משגב עם ורמות נפתלי. בעצם ימי מלחמת העצמאות הוקם קיבוץ יפתח על-ידי לוחמי פלמ"ח. לאחר המלחמה נוספו המושבים מרגליות ודישון, ומאז 1955 לא קם בו אף ישוב נוסף. ב-1967 עמד לקום ישוב חדש, מרומי שדה, אך הדבר לא נסתייע.

במלחמת העצמאות ניטשו באזור קרבות ממושכים וקשים, ובהם הקרבות על משטרת נבי יושע, על רמות נפתלי ועל מלכיה. בעקבות הקרב על משלט שיח' עבד

נחל דישון, בדרומו של רכס הרי נפתלי

שליד מנרה (היום הר שֶׁנֶּאֱמָר) תוכנן מבצע חירם, שבמהלכו נכבש הגליל, אך מצב הבטחון באזור נותר מאז בעייתי ורצוף בעמותים ובפעולות איבה מהצד שכנגד. כיום מתלבטים פרנסי האזור בין פיתוח חקלאי ותחבורתי לבין שימור נופיו הרבים. המדרון היורד מהרי נפתלי מזרחה לעבר עמק החולה הוא פנינת טבע ויעד נפלא לטיולים. הוא כולל ערכי נוף, צומח, חי, גיאולוגיה וארכיאולוגיה. נופו הפראי והתלול שמר עליו בפני התערבות האדם. נותרו בו עדרי צבאים ושפני סלע, עצי בר מפותחים, ושפע מדהים של פרחי בר יפים במיוחד, מהם נדירים ביותר. אתרי העניין למטייל הם רבים, ובנסיעה קצרה בכביש 886 לאורך 18 ק"מ, ממשגב עם עד לנחל דישון, אפשר לעצור ולטייל בעשרות אתרים (ראה מסלולי סיור בהרי נפתלי).

מבחינה גיאולוגית חושף המדרון חתך נהדר בטור הסלעים מתור הקרטיקון, ושביל גיאולוגי מיוחד, עם שילוט והסבר מפורט הותקן במעלה מקרית שמונה לעבר מרגליות. המטייל עובר מחולות צבעוניים (תצורת חתירה מגיל קרטיקון תחתון), דרך צוק גיר זקוף שגובהו 40 מ' ("בלנש"), מחצבי ברזל (ובתוכם מנהרות מכרה נטושות, שריד לכריה נסיונית בשנות ה-50) ועד לשכבות משקע מתור הקנומן ובהן אופקים עשירים במאובנים נאים ומרשימים.

במבט מהרכס על עמק החולה ניתן לצפות על עופות דואים גדולים, חיוויאים (בקיץ), דיות (בחורף), ובעונות המעבר – להקות גדולות של שקנאים וחסידות. מבין העופות שאינם דואים בולטים בחורף להקות עגורים וקורמורנים. ניתן לראות גם עדרים גדולים של צבאים, המשוטטים בעיקר במדרגה התחתונה של המדרון, בין צומת הגומא לצומת כח. נצפו כאן עד 70 צבאים בעדר אחד! בשמורת נחל משגב נפוצים הצבאים בעדרים רבים, אך קטנים יותר. גם שפני סלע מרובים ברכס, במיוחד בנחל קדש ובנחל השומר.

הרי נפתלי מאופיינים בעולם צומח מיוחד ומופלא, מבחינת חברות הצומח ובמיוחד חברות החורש, ומבחינת הפריחה. יש כאן מפגש ואף שילוב בין חברות אחדות: החברה הטיפוסית של אלון מצוי ואלה ארצישראלית, עם הרבה קיסוסית קוצנית; חברת החגורה הרמה יותר בהרים, שמצטרפים בה אל האלון המצוי גם אלון התולע ופטל לביד, וכן עצים שונים ממשפחת הוורדניים, הזוהרים בפריחה לבנה או ורודה בראשית האביב (אגס סורי, שקד קטן עלים, עוזרר מצוי, ואפילו עוזרר אדום, המתהדר בסתיו באשכולות של פירות אדומים, המכסים את כל העץ וזועקים למרחוק). ביער יפתח נוצר מפגש לא שיגרתי של כל שלושת מיני האלון (מצוי, התבור, התולע) וכל ארבעת מיני האלה (ארצישראלית, אטלנטית, המסטיק, הכלאיים), הגדלים בארץ-ישראל המערבית. החברה הטיפוסית של המדרון המזרחי של הרי צפון הארץ, חוברת לאלה אטלנטית, אלת המסטיק, שקד קטן עלים וחרוב מצוי וחברת עמקי החולה וקדש, ששולטים בה אלה אטלנטית ואלון התבור, עם מלווים כמו כליל החורש ולבנה רפואי. בין מיני הפריחה הבולטים: האיריסים הנפלאים – הנצרת וההדור – עודם גדלים כאן בשפע, ובמקומות רבים ברכס; העושר במינים ובפרטים של סחלבים ודבורניות משובב נפש. במיוחד בולט לעין הסחלב האיטלקי, הנדיר בשאר חלקי הארץ, בעוד שכאן הוא נפוץ ושכיח מאד. בסתיו פורח באזור כרכום נאה בצבעי ורוד-כחול, ושמו יאה לו, וכן חלמונית זעירה. מרבדי הכלניות מעל קרית שמונה נחשבים צפופים

הרכבל מקרית שמונה למנרה*

ומגוונים במיוחד. רקפות פורחות במקומות רבים, בצוק רמים אפשר למצוא אותן פורחות כמעט כל השנה, מאוקטובר עד יולי, ובצפיפות מרהיבה. עוד תורמים ליפי הפריחה בן חצב יקינטוני בתכלת שמים, ולריאנה איטלקית בכדורי תפוחית ורודים, צבעוני ההרים (בנחל השומר בלבד), דם המכבים האדום, לוע הארי הגדול, מרוה ריחנית, ורבים אחרים. נמצא כאן אפילו פרט של מושיובית גלילית ממשפחת הלועניתיים, צמח נדיר ביותר שכמעט נכחד.

עצים גדלים בעיקר בראש הרכס, ואילו המדרון חשוף ברובו מעצי בר (לא כולו!). הוא מכוסה ברובו בצומח עשבוני, המשקף בחן רב את חילופי העונות: מוריק בחורף, נצבע בשלל צבעים באביב, ומצהיב בקיץ ובסתיו. לא יפלא כי עלה הרעיון לצבוע אותו בירוק כל השנה, וקרן קימת נרתמה בהתלהבות יתר למשימה לנטוע את כולו בירוק, בעיקר באורן ירושלים. למרבה המזל נעצרה יוזמה זו לפני שהושמדו כל אוצרות הפרחים, ונופו של צוק רמים המרשים נותר בלתי מוסתר. עתה עוטה המדרון ביער נטוע ובצומח טבעי, באופן שקיים שיווי משקל רצוי ביניהם.

* בשנת 1998 נחנך הרכבל מקרית שמונה למנרה. אורך הרכבל 1895 מ', והוא נשען על 14 עמודים, שהגבוה מביניהם מתנשא 40 מ' מעל לקרקע. הרכבל עולה בשעור אנכי של 742 מ', בשיפוע ממוצע של 43%. לאורכו 12 קרוניות הערוכות ב-4 אשכולות, והן נוסעות במהירות של 24 קמ"ש. למרות עצירה בתחנה באמצע הדרך גומא המבקר את המרחק ב-8 דקות. בתחנה שבאמצע הדרך אפשר לרדת, לטייל ברגל, להשתתף בהפעלות (טיול אופנים, גלישת צוקים), ולשוב ולהמשיך מאוחר יותר.

מצודת ישע – האתר והסמל

בהרי נפתלי מצויים שני אתרים שהיו סמל לגבורה ולהקרבה בתולדות הישוב: חצר תל חי מצפון, למרגלות הרכס, ומצודת ישע בדרומו.

בעוד שתל חי היה לאתר הנצחה ממלכתי המשמש מקום הזדהות ועליה לרגל, חלקה של מצודת ישע היה צנוע יותר, אף שאין עוררין על כך, שכיבושה לווה במעשי גבורה ובקורבנות רבים. אחד הלוחמים, שהגן על הפצועים שנותרו בשטח בהתקפה השנייה, אף זכה ל"אות הגבורה". דומה שרק לאחרונה חל שידוד מערכות בהערכת המקום, שהוכר כאתר גבורה ממלכתי, הזוכה לתעוד ולהנצחה הולמים (להלן).

המצודה הוקמה בידי הבריטים במאורעות הדמים בתרצ"ח/1938, כדי להגן על גבול הצפון וכדי למנוע חדירת כנופיות מלבנון. היתה זאת אחת משרשרת מצודות "טיגארט" שהוקמו ב"מאורעות" במקומות איסטרטגיים שונים בארץ.

עם פינוי הבריטים ב-15 באפריל 1948 נפלה המצודה לידי הערבים, ששלטו ממנה על הסביבה, ונעשו מאמצים רבים לכיבושה. נסיון ראשון נעשה בו ביום, מתוך הנחה שהמשטרה מוחזקת בידי כוחות קטנים. הכח, שקרב למקום באוטובוסים משוריינים נתקל באש חזקה, נפגע ונאלץ לסגת. מקץ חמישה ימים נערך נסיון נוסף בידי לוחמים מהגדוד השלישי של הפלמ"ח, אך גם הוא כשל: הכוח השתהה והגיע ליעד רק עם עלות השחר. לאחר פריצת שתי גדרות התיל, הגיעו הלוחמים לקיר הצפוני וניסו לפוצצו, אך הם נפגעו אנושות ונאלצו לסגת. 22 לוחמים נפלו בקרב זה. מקץ כחודש ימים נערכה הסתערות בשלישית. הפעם הפעולה תוכננה היטב והמצודה נפלה. עם כיבושה נפל לידינו אחד המשלטים החשובים באזור הגליל העליון המזרחי. שם המקום הוסב למצודת כ"ח, ע"ש עשרים ושמונה הלוחמים שנפלו בקרבות על כיבושה, ואנדרטה במקום מנציחה את זכרם. בבית העלמין הסמוך טמונים 22 חללי ההתקפה השנייה על המצודה. ליד המצודה רחבת תצפיות לעבר עמק החולה וכן על הכפר הערבי נבי יושע, שתושביו נטשוהו במלחמת העצמאות. בסמוך עובר שביל משולט המשחזר את מסלול ההתקפה השנייה.

לאחרונה הוחלט לשקם את המצודה ולהפכה לאתר הנצחה ממלכתי ואתר זכרון וביקורים. בניין המשטרה שופץ, והוסרו ממנו כל התוספות שהוקמו במהלך השנים. ליד הקיר הצפוני יוקם חדר זכרון עם מאגר מידע שיכלול סקירה על כל אחד מן הנופלים, וכן סיפור הקרבות וכיבוש המצודה. פסיפס על הקיר הצפוני ישחזר את מהלכי הקרב באפריל 1948. כן ישולבו בפרויקט השחזור חורשת הכ"ח הסמוכה ואתרים נוספים הקשורים להערכות הכוחות ולכיבוש היעד.

בשיקום האתר נוטלים חלק משרד הבטחון, קק"ל, המועצה לשימור אתרים, המועצה האזורית, משטרת ישראל ומשמר הגבול.

א. ש.

טיול לאורך גבול הלבנון

מיכאל בן דרור

מדובב למשגב עם

המסלול המוצע כאן משיק לגבול הלבנון ומזכיר ימים רחוקים. בחרנו בקטע קצר יחסית, מדובב עד למשגב עם. זהו מסלול מרתק, המצטיין בנופים מרשימים וירוקי עד.* ציר האורך הוא כביש המערכת ובו מעט תצפיות. יש לבקש אישור מצה"ל כמקובל, אך ההנאה ממנו בהחלט שווה את המאמץ. מדובר בתחום "אזור הבטחון" לשעבר, שרוחבו נע בין 3 ל-20 ק"מ ושטחו כ-700 קמ"ר. מידותיו לא היו קבועות וכך גם אוכלוסייתו, המוערכת כיום בכ-200,000 נפש.

בעקבות הפיגוע בבית התינוקות בקיבוץ משגב עם ב-1980, השתנה תוואי הגבול, וגדר הקיבוץ הוסטה יחד עם דרך הפטרולים מעט מערבה או צפונה. בחלק הצפוני יותר, ממטולה להר דב, חל שינוי של ממש בהתוויית הגבול. מסיבות ידועות לא נוכל לפרט כאן הכל, אך אי התאמת קו הגבול הנוכחי לזה המסומן כקו הגבול הבינלאומי איננה מקרית.

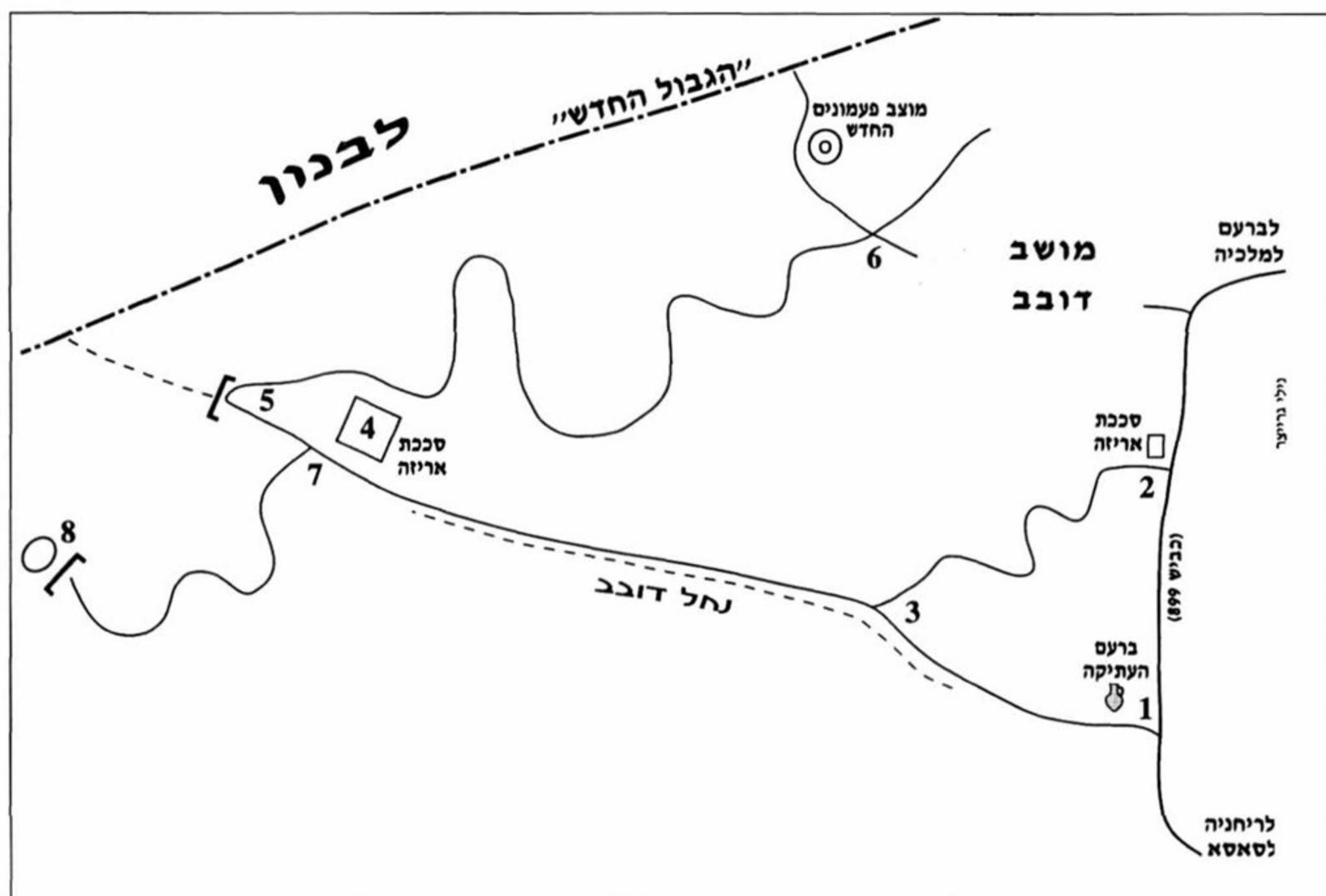
מאז הנסיגה מדרום לבנון במאי 2000, חלו שינויים בתוואי הגבול. לא ניתן לספר את סיפור הגבול הצפוני מבלי להתייחס לתמורות שחלו בו מאז. אין בכוונתנו לתאר את כל האתרים בנוף, אלא בעיקר לעסוק בהיבטים הפחות מוכרים.

נחל דובב

בנסיעה מצומת חירם (מזרחית לסאסא) צפונה, על כביש הצפון, נבחין בכביש צר [1], שכמעט ואיננו נראה לעין. כביש זה יורד שמאלה (מערבה) אל נחל דובב, מול הכניסה לבית הכנסת העתיק בברעם.

הכביש שהיה גרוע, נכבש וזופת מחדש לאחרונה, בעקבות ההתארגנות החדשה לאחר הנסיגה מלבנון. הכביש מגיע לנחל דובב, אחד הנחלים המיוערים היפים בארץ, אשר בשל קרבתו לגבול לא נחשף כמעט למטיילים.

* הטיול מתנהל בתחומי מפת סימון שבילים גולן, פרט לקילומטר הראשון שלו, הכלול במפת גליל עליון. לגבי חלקים במסלול יש להשיג אישור מצה"ל.

מפת מסלול נחל דובב

1. כביש המוליך לברעם העתיקה 2. סככת אריזה 3. כביש לאורך נחל דובב
4. סככת אריזה 5. פניה לכביש המערכת הישן 6. מושב דובב
7. פניה לעבר הר גודרים 8. תצפית

כביש נוסף לנחל דובב נמצא ליד סככת האריזה [2] משמאל (מערב) לכביש הצפון, כ-0.5 ק"מ לפני (דרומית) לכביש הכניסה למושב דובב. שני הכבישים צונחים בתלילות מטה, שם הם מתאחדים [3] לכביש נפלא המגיע עד לגבול. נמליץ על נסיעה במורד הנחל כ-4 ק"מ מערבה, עד לסככת אריזה [4] גדולה מימין (צפון). שם ניסוב על צירנו ונשוב כלעומת שבאנו. הנועזים (והמתואמים) ימשיכו כ-600 מ' נוספים במורד הנחל עד לפניה ברורה ימינה (צפונה) בין אלונים שגיבים. אין להמשיך בכביש, הנעשה גרוע, לעבר כביש המערכת. מיד בסמוך לפניה [5], יש לפנות שוב ימינה (מזרחה) על כביש המערכת הישן של שנות השישים, וזאת, כמה קילומטרים עד לכניסה המערבית, הלא מכובדת (מזבלה), למושב דובב [6].

נחל דובב שייך בעצם לאגן הניקוז הלבנוני (ואדי עוֹזְיָה) ונשפך לים התיכון. ממש בירידה ליד ברעם העתיקה, נראה משמאל (דרום) את שרידי הכפר המרוני בירעם. שם ישנו גם מעיין קטן, שבשנים טובות וגשומות ניתן למצוא בו סלמנדרות. נופי נחל דובב מרהיבים. לאורכו מטעי נשירים ובשוליו יערות עבותים ולא נודעים. בחודש ינואר זוכה היער לשעת חסד של צבעי שלכת יפים של צהוב וכתום. בשולי הנחל ובעיקר בהמשכו העליון, בכביש המערכת הישן [בין א ל-6], מצויים ריכוזים גדולים של פרחי לוע הארי ודם המכבים, הממשיכים בפריחתם בקיץ, כאשר

הצמחיה כבר צהובה וקמלה. בכלל, מכאן ועד למטולה זוהי ממלכתו הבלתי מעוררת של לוע הארי.

ממש סמוך לסככת הסיום [4] ישנו כביש חדש ובוהק הפונה שמאלה (דרומה) [7] ונוסק מעלה ודרומה לעבר הר גודרים. לפתע הוא מסתיים, ובקצהו מטעי נשירים מכל עבר. מהגבעה שממערבו [8] תצפית יפה לעבר הכפר רומייש, כפר מרוני לבנוני הניבט ממערב.

לאחר רעש האדמה בצפת (1837) נמלטו חלק מן הניצולים היהודים לרומייש והתקבלו בו בסבר פנים יפות. בהמשך היו יהודים שביקשו לקנות אדמות ולהתיישב ברומייש, אך הדבר לא יצא אל הפועל.

במבצע חירם באוקטובר 1948 נמלט צבא ההצלה המובס של קאוקג'י דרך דיר אל קאסי (אלקוש) לרומייש ולצידון.

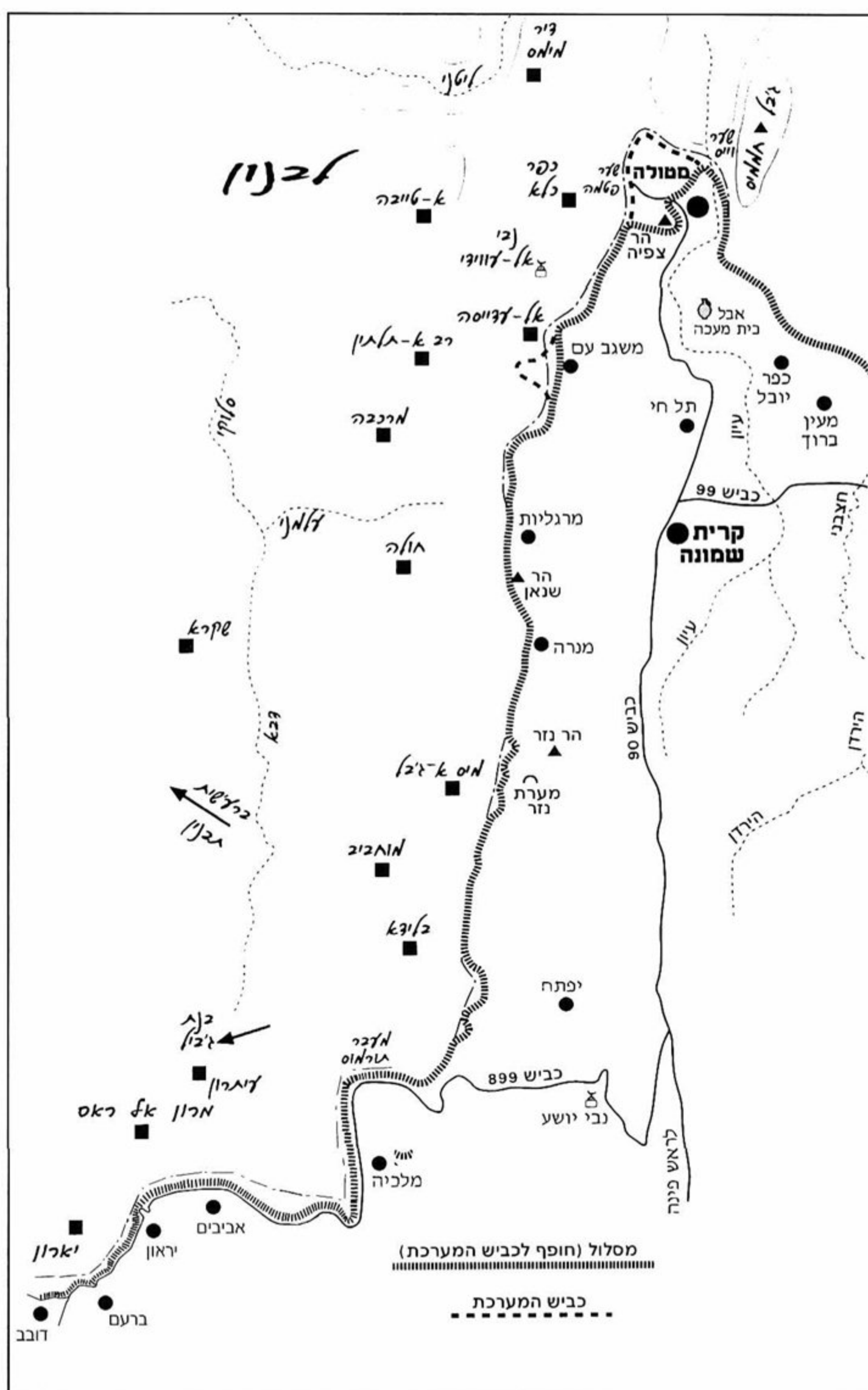
המעין עין קטם (קטמון), שמימיו שימשו את הכפר, נכלל בשטח ארץ-ישראל המנדטורית ובתחום מדינת ישראל. כך גם ח' קטם (קטמון) הסמוכה לכביש המערכת בצד הלבנוני. המעין והחורבה נמצאים בין א.ג. 14 לבין הר גודרים. עם הנסיגה מלבנון נמדד כל מטר שעל ישראל היה לסגת, וזאת, על מנת לשוב לגבול המנדטורי המדויק. לאחר שיחות רודוס באפריל 1949 הענקנו כמחווה ללבנונים את עין קטם כדי שהמעין ישמש את אנשי רומייש, וכך גם ארע עם עין בלידה הסמוך, מעברו הלבנוני של כביש המערכת. עין בלידה נכלל גם הוא בשטח מדינת ישראל והוענק לאנשי הכפר בלידה (מערבית לקיבוץ יפתח).

בסוף שנות השבעים ארע נס ברומייש ("נס רומייש"). פסל העץ של המדונה בכנסייה העתיקה החל לזוב דם. נוצרים מכל העולם, ובעיקר מרונים, נהרו לחזות בפלא. גם נוצריי ישראל לחצו לקבל היתרי מעבר לרומייש, וכך נפתח, למען הצליחות המקומית, מעבר הגבול של א.ג. 14. ומי שמטיל ספק בכך, כדאי שיבקש מידידיו הנוצרים (מג'יש, נניח, או מרמי וכד') לחזות בתצלומי הפלא ואפילו לראות בקבוקן בו נאגר הנס כסגולה נגד מחלות ולברכה. לימים יבש פסל המדונה, אי שם בראשית שנות השמונים. מקום הפלא מתנוסס למרחוק: הכנסייה בנויה מאבנים כהות (בזלת?) וגג רעפים אדום. רומייש ידוע גם ככפר שרבות מבנותיו "עשו עליה" ארצה על-ידי נישואין מעורבים עם נוצריי הגליל, ולא רק עם מרונים. זאת, עוד לפני הנסיגה מלבנון. הכפר שוכן במובלעת הנוצרית בגזרה המרכזית בדרום לבנון (רומייש, דיבל ועין איבל). הצופה אל הכפר יבחין היטב בכביש המרכזי של דרום לבנון העושה דרכו מנמל נקורה צפונה לעבר העיר בינת ג'ביל, ממנה נצפה חלקה הדרומי בלבד.

בעזרת האישורים הדרושים ניתן לחצות את גדר המערכת מערבה, בכניסה המערבית לדובב [6], להגיע סמוך למוצב פעמונית שהוסט מזרחה לאחר הנסיגה, ולהבין שיש לנו פה עסק עם שלושה כבישי מערכת. הכביש הישן, שבו עלינו מנחל דובב [5], והכביש של ראשית שנות השמונים בעת שהוסט הגבול מערבה במקומות רבים. בתווך, נמצא הכביש הנוכחי, החדש, שסלילתו הסתיימה לפני כשנה, והוא צולח את הר דובב באמצעו.

מדובב למלכיה

ממושב דובב נמשיך בכביש הצפון צפונה. מערבית לקיבוץ ברעם נראה מימין (מדרום)

חניון קטן ואנדרטה לזכר ילדי מושב אביבים שנהרגו בידי המחבלים בדרכם לבית הספר ב־1971. בהמשך צפונה נראה משמאל (ממערב) את הכפר השיעי יארון, המשמר, אולי, את שמה של יראון התנ"כית (יהו' יט, לח), שם שחודש בקיבוץ יראון הסמוך ממזרח.

באוקטובר 1948 נכבשו 14 כפרים לבנוניים מקנטרה, דאר סיריאן וטייבה הסמוכים לליטאני ועד למרון אל ראס (להלן) שבדרום. הכיבוש הישראלי היטיב עם הכפרים והעניק להם חופש, שרותים ומעין חסות. וכך ארע כי הכפר ה־15, יארוֹן, ביקש אף הוא

"להיכבש" על-ידי הכוח של צה"ל בפיקודו של יצחק חופי (חקה), ובקשתו נענתה. צפונית לקיבוץ יראון חוצה כביש הצפון את יובלו של נחל דישון, נחל אביב (ואדי אוֹפֶה). כ־400 מ' צפונית לגשר נעצור את הרכב וננסה להציץ שמאלה (מערבה) בינות מטעי הנשירים, אל עבר הגבול. ואגב, אם נזכה באישור נסיעה על כביש המערכת ממש, נראה משמאל (מערב) בצמוד לגדר כמעט, אך בעברו הלבנוני של הגבול, קבר שיח' עם כיפה מחודד מטיפוס לא מוכר. כיפתו הירקרקת בגוון מאד מיוחד מעידה על יחוסו השיעי של הקבר. זהו אותו "ירוק שיעי" המוכר היטב מדרום לבנון ומערי החוף הדרומיות.

יש טוענים כי זהו קברו של נבי סבלאן הדרוזי, המוכר מנבי סבלאן שמעל לחורפיש. אך יש לזכור כי בחורפיש זהו המקאם בלבד, כלומר, מערת ההתייחדות שלו ולא קברו. אין סימוכין לכך שזהו זבולון בן יעקב (שקברו מצוין, למשל, בעין חילוה, שליד צידון). מכל מקום, זהו, כנראה, קברו של נבי סבלאן, אחד מחמשת הנביאים של הדרוזים. אזור זה בלבנון, למרגלות מרון אל ראס, רחוק מכל כפר דרוזי מוכר, אך בכפר קדיס, הלא הוא קדש נפתלי, הסמוך לגבול בין מלכיה ליפתח, היו כמה משפחות דרוזיות עד למלחמת העצמאות, שעברו אחר כך לחורפיש.

מעל לקבר מתנשא, כאמור, הכפר השיעי הגדול מרון אל ראס, שהיום הוא מעין פרוור מזרחי וגבוה של בינת ג'ביל, העיר שחברה גם עם עיתרון שבצפון. הכפר מזוהה, אולי, עם מי מרום, מקום התכנסות חמשת מלכי הצפון במלחמתם נגד יהושע. האנטנות הגבוהות שייכות לכוח האו"ם. במבצע ליטאני ב־1978, התחולל כאן קרב על יעד מבוצר, בין יחידת נח"ל לאנשי פת"ח, שהיה חריג באותו מבצע. צפונית לאביבים, בתצפית נפלאה על נחלי דישון ואביב, מתפצל כביש חדש, עוקף מלכיה, המביא אותנו בעונת האביב למחוזות חדשים של האירוס ההדור.

ממלכיה למנרה

נתחיל את סיורנו ב"מעבר תורמוס" הנמצא בין מלכיה לצומת ישע. באביב שופע ההר שממזרח ומצפון לכביש במרבידי האירוס ההדור, המשתרעים על המדרונות ממזרח ומדרום לכביש הצפון, במקום שנרד (לבאים מדרום) מהכביש ונפנה מערבה, למעבר הגבול.

בעבר היה כאן כביש משובש לכפר עיתרון הנסתר מעין ממערב. היתה כאן אפילו קרנטינה בריטית ושני מבנים נותרו ממנה ממזרח לכביש. לפנינו (מערבה) משתרעת ארץ הטבק, שחלקותיה הצרות והמוארכות מעובדות בידי אנשי עיתרון. עיתרון הוא כפר שיעי בסמוך לעיירה הגדולה בינת ג'ביל. במעבר היתה חווה חקלאית (בשטח לבנון), שהיתה מודרכת ומתוחזקת בידי אנשי יק"ל (יחידת קישור ללבנון). נמצאו שם לול מבוקר וחממות לירקות. כמה ימים לאחר הנסיגה מלבנון פוצצו אנשי החיזבאללה את כל מבני חוות ההדרכה החקלאית ונטעו שם את דגליהם הצהובים. כ־400 מ' מערבית לשער תורמוס ולחוה נראה את החממה הגדולה ולידה הווילה של אחד ממפקדי החיזבאללה ממיס א־ג'בל ובריכת שחיה מנקרת עיניים. ממעבר תורמוס נתחיל בנסיעה צפונה. על גבעה משמאל נמצא הכפר השיעי הקטן מוחביב, הבולט במגדל מים מרובע. יש המזהים כאן את קברו של בנימין בן יעקב (המזוהה גם בגלג'וליה...), ומדרום לו הכפר הגדול ועתיר הבוסתנים, בלידא. מימין

עמק קדש, המצטיין במטעי התפוחים שלו ובמרכזו, מזרחה, קיבוץ יפתח. במעלה כביש המערכת נעלה מעל לוואדי הנראה משמאל (ממערב) ומוקף זיתים. זהו עין בלידא, מעיין הכפר בראשיתו של נחל קדש. סביבו שקתות אבן ופעילות רבה של עדרים ונשים נושאות פחי מים. זהו המעיין שהוזכר בפרק על דובב ורומישי, שהיה בשטחנו וניתן ללבנון ב-1949 (בעקבות הסכם רודוס).

בהמשך צפונה יציצו ממערב מכמה "חלונות" בין הגבעות בתי הכפר הגדול מיס א-ג'בל, כפר שיעי לעילא. חלק קטן מאוכלוסייתו הוא מוגרבי, צאצאי המוגרבים שיושבו באזור צפת-דלתון (עמוקה, מרוס ועוד). בגליל התחתון המזרחי ובדרום הגולן, בצד הסורי (זאווייה אל שרקיה), נמצאים עדיין כמה כפרי מוגרבים (ערדה, ג'מליה ועוד) זכר להגירתם ארצה באמצע המאה ה-19.

מיס אל ג'בל מזכיר את שמו העברי של העץ – מייש. בשנת 1966, במסגרת תכנית סו"ס (סוף סוף) לייחוד הגליל, החלו בהכשרת שטחים לכמה ישובים. אחד מהם היה אזור מייש, שנגזר משמו של מיס א-ג'בל הסמוך, שהשתרע בין מנרה למלכיה. נפרצו דרכים, הוכשרו שטחים, אך מלחמת ששת הימים קטעה את היוזמה, שהופנתה לגולן ולבקעה. למרות שמו של הכפר אין עצי מייש באזור, והכפר הקשור לעצי מייש הוא דווקא פקיעין.

ב"חלון" הצפוני הנשקף למיס א-ג'בל, מימין, כלומר, בשטחנו, מעבר למטעי קיבוץ מנרה, נמצאת מערת נזר. זוהי מערה קרסטית ענקית, הפעורה מעל למטעים, שתקרתה התמוטטה, וניבטת למרחוק. מעליה, מזרחה לכביש, נמצאים הר נזר המיוער ושמורת סחלבים.

נעלה עתה למנרה לתצפית. משמאל (ממערב) משתפל הנוף אל ואדי דובה, הוא ואדי סלוקי, יובלו המדולדל של הליטאני. מעבר לו, ממש במערב (אזימוט 270 מעלות) נראית העיירה תבנין, היא טורון הצלבנית, מרכזה של נסיכות צידון ובה מבצר יפה הנראה גם בעין בלתי מזוינת, בצפונה של העיירה. בחזיתה, קרוב יותר ומעט שמאלה, נראית ברע'שית, כפר בסמוך ומעבר לגבול הבטחון, הנזכר לא אחת בתקשורת. היום הוזז הגבול עד ממש סמוך לכביש הצפון ולכניסה לקיבוץ, ובמקום בו עמד מזנון הקיבוץ על גבעת עפר מלאכותית ממערב לכביש, נמצא היום כוח של האו"ם (מגאנה), שמחנהו העורפי ניבט ממערב.

מנרה – משגב עם

קטע זה, הצופה לעבר לבנון, הוא בעייתי, למרות שהתפרסם כ"מעבר גבול" רשמי כמעט, ומטיילים היו נוהגים להצטלם ליד אבני הגבול. דא עקא, דווקא בין משגב עם למנרה אין בכביש הרגיל "חלונות" להצצה מערבה לעבר ג'בל עמאל, הלא הוא הגליל הלבנוני. זוהי רמה הררית המשתרעת בין הרי נפתלי במזרח לים במערב ולליטאני בצפון. מכאן נצא (מצוידים באישורים) בדרך המערכת צפונה.

כ-1 ק"מ צפונה למנרה, מתנוסס הר שנאן, ועליו קבר שיח' עובייד. וכאן, בתוך מתקן צבאי, נקברו בר אשי ורב פפא, אמוראים שקבריהם שולבו במסעות ההילולה של יהודי סוריה ולבנון בדרכם למירון. קו ההפרדה הצבאי (הקו הכחול), עובר על הקבר עצמו ומחלק את הבניין בין ישראל ללבנון. מכאן נראה, ממערב, הכפר חולה. מסתבר, כי המסע בין כפרי הלבנון ב-1948 לא עבר כל כך חלק. מסופר, כי היה ארוע גדול, עקוב

"מעבר תורמוס" ליד מלכיה. עד לנסיגה היתה במקום חווה חקלאית שהוחזקה בידי ישראל ובה ניתנה הדרכה לחקלאי דרום לבנון. עם הנסיגה פוצצו אנשי חיזבאללה את החווה (ההריסות נראות משמאל)

מדם, בכפר חולה. הערבים, מצידם, טוענים שהיה כאן טבח, שבו נהרגו כשבעים מאנשי הכפר. גם השיח' השיעי נאסראללה, מראשי החיזבאללה, נוהג להזכיר את "ארועי כפר חולה". הכפר נודע בעוינותו ובקיצוניותו במשך כל תקופת היותנו בדרום לבנון, וכמה מחיילינו נפלו בכפר זה.

מהר שנאן ירידה תלולה לעבר עמק מרגליות. האזור סבוך ומיוער, עם חגיגה של אחירותם ועורבנים חצופים ה"שומרים" על מטעי האפרסקים של מושב מרגליות. דרך המערכת החדשה אוגפת ממערב גם אזור סבוך זה וחוברת אליו מחדש רק בנחל הונין. מעלינו, בכניסה לכפר מרכבה, עמדה של האו"ם, שהיא בלתי נצפית מן הדרך. מרכבה הוא הכפר האחרון באזור השומר עדיין על מסורת גידול גמלים, המרשימים בהרבה מאלו שבנגב, וצבעם נוטה לשחור.

באיגוף מערבי מתקרבת דרך המערכת אל כביש המוליך אל עדיסה, כאשר ראב א-תלתין הסמוכה ממערב כמעט ואיננה נצפית, שכן רוב הכפר מרוחק מן הכביש ומשתרע על המדרון היורד לסלוקי. כפר זה, חרף מיקומו ברצועת הבטחון, היה מזוהה עם התנועות השיעיות.

90 אחוזים מתושבי ג'בל עמאל הם שיעים, ודווקא כפרים אלה, בצפון של החבל, נסתרים מעין ומלב. על כן נקודות התצפית בפרק זה יהיו משגב עם ומנרה בלבד ונקודה נוספת, קשה להעפלה, בדרומו של הר זקיף, וכמובן, מוצב פרג.

גבול הלבנון עובר לאורך קו פרשת המים. כאמור, נחלי לבנון פונים הימה או מצפינים אל הליטאני, ואילו הנחלים במחוזותינו מגמתם הפוכה, ומערכת הניקוז שלהם פונה מזרחה, לאגן הירדן. אלא שישנם כמה נחלים קטנים, יוצאי דופן,

הנמצאים בגבולות הארץ ומתנקזים אל הליטאני, ומשם לים התיכון. נחל הונין, למשל, המנקז את המטעים המערביים של מושב מרגליות, עושה דרכו מערבה וצפונה אל הליטאני.

נחל הסלוקי מנקז את מזרחו של ג'בל עמאל, והוא עושה את דרכו במפתיע מדרום צפונה. גם הוא לוקח חלק במלחמת המאסף של נחלי המזרח הנוגסים בנחלים המערביים ללא רחם. זוהי תופעה המוכרת בשם שביית נחלים, שבה הנחל התלול ורב הזרם מתחתר לאחור וכובש את המתון והאכזב. על כן סופו של נחל מרגליות, היורד מן ההר אל קרית שמונה, לשבות את נחל הונין המתון. מדרום מתרחש המאבק בין שני אגני הניקוז גם באזור מייש שבין מנרה ליפתח. וכמובן, במלחמת מיליון השנה בין יובלי נחל דישון ויובלי הסלוקי. נעפיל עתה לעבר משגב עם.

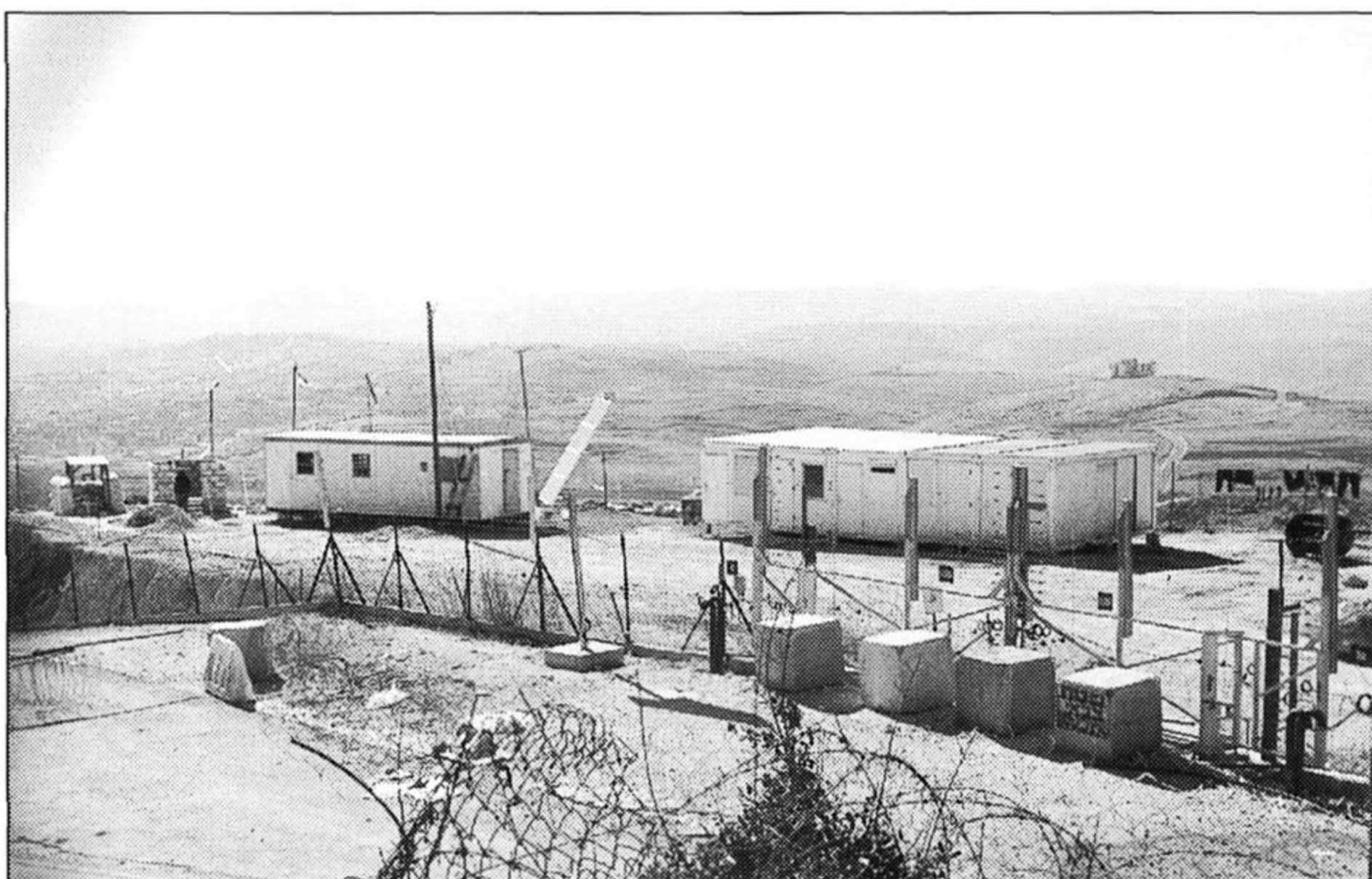
תצפיות משגב עם

במשגב עם שתי נקודות תצפית טובות. המערבית שבהן צופה כלפי מטה ומערבה לעבר הכפר אל עדייסה והיא ה"חדשנית" שבהן, כלומר, מתייחסת אל אזור לא מוכר. מיד לאחר הכניסה לקיבוץ (באישור) יש לפנות שמאלה (מערבה), ולנסוע לאורך הגדר המערבית כ-700 מ' עד לפינה הצפונית-מערבית. מכאן נערוך תצפית כלפי מטה ומערבה.

ממש מתחתיו מתפתל ומתפשט הכפר אל עדייסה במקביל לערוצון של ואדי. זהו "מעבר הכרחי" בין אזור מרג' עיון והערקוב לבין ג'בל עמאל, תבנין, תבנית, בינת ג'ביל ובנותיהן. הכביש הצר המקשר בין מזרח למערב, עמוס עד להתפקע. יש לזכור, כי דרום לבנון היה במשך שנים גם יחידה כלכלית. הנמל נמצא בנקודה ואילו עיקר הפעילות היא ב"גזרה המזרחית". כביש זה הוא, על כן, עורק החיים הדרום לבנוני, משהו בדומה לכביש החוף שלנו. באפיק הוואדי, בלב הכפר, נובע מעיין שנלכד בשלושה צינורות ומסתיים בשוקת אבן. וראה זה פלא, למרות צנרת המים המרשימה המרשתת את האזור כולו, שמורה הבכורה עדיין למעיין של אל עדייסה. ניתן להבחין ממרומי התצפית במכליות נגררות על-ידי טרקטורים הממתינות לתורן, ובנשים העולות מן המעיין ופחי מים על ראשן.

כל אותו "הווי תנ"כי כמעט" עומד בניגוד גמור למערכת הארמונות הניבטת ממול – ארמונות פאר העולים מן הוואדי צפונה ומטפסים במעלה גבעת נבי עויד. בהעדר שלטון חוק בונים התושבים כראות עיניהם ללא תכנית מתאר, וכנראה גם ללא הקפדת יתר על תקנים והנחיות אדריכל. החשמל, מקורו בגנרטורים פרטיים או בקווי המתח הראשיים ומשיכת הקו אל הבית פנימה (דרך הרת אסון, שכבר גרמה לפגיעות בחיילינו). כנגזר מתאור זה, אין גם צנרת המגיעה אל הארמונות החדשים, אשר למרבה האירוניה, ניזונים ממכלים ומכליות.

המבנה העליון, בעל גג אדום ועטור קמרונות, שייך למשפחה העושה בבארות הנפט בסעודיה. אחי הבעל בנה את הבניין למענם, והסטטיסטיקה מספרת הכל: 17 חדרים לארבע נפשות... אגב, מצבו הכלכלי של הכפר טוב יחסית מכפרים אחרים במרחב, שכן רבים מבניו עובדים בסעודיה ובנסיכויות הנפט. ניתן להבחין בשפע ובעושר בעזרת משקפת החושפת את כלי הרכב המפוארים ואת לבושם המהודר של התושבים, ובפרט

מחנה האו"ם מול מנרה

הנשים. מעט למטה ומערבה מהיכל הקמרונות מתנוסס ארמון חדש, הנבנה עבור משפחה העובדת בכווית.

פיזור הארמונות במעלה המדרון מעלה מספר שאלות לגבי התשתית. התשובה נעוצה ב"חרות" הלבנונית ובהשתוללות היוזמה העצמית באין מחריד. בהעדר מערכות תשתית של חשמל, ביוב, כבישים, מים וטלפון ושרותים מוניציפליים, הכל נתון ופתוח ליוזמתו ולאפשרויותיו של הדייר. בדרום לבנון היה קיים הלך רוח שאינו משולל הגיון. מסתמנת מגמה מובהקת של התושבים לבנות את ביתם בסמוך לגבול ישראל, דבר המבטיח, לדעתם, בטחון ויציבות. קיים, על כן, תהליך של זחילה מזרחה במגמת הבנייה בכפרים, ואל עדייסה וכפר כלא הם דוגמא טובה לכך. "דרך חשיבה" זו איפיינה בעבר גם את עולם החי הלבנוני. כזכור, אין מקפידים על ערכי שמירת טבע ונוף, ובעלי חיים ובעלי כנף כמעט שאינם בנמצא. אך דווקא בקו הגבול דאז, בין עֲלִי ויִנְטָה, כלומר, בין המערב למזרח, החלו להרקם חיים חדשים, הרחק מקני הג'יפט של ציירי לבנון. אך, עידן זה תם עם נסיגת צה"ל לקווים הנוכחיים.

בוואדי, מעט מצפון לגרעין הכפר, נמצא ארמונה ההיסטורי של משפחת כאמל אסאד. על פי המפתח השלטוני בלבנון, קיבלו השיעים את תפקיד יושב ראש הפרלמנט, שהופקד בידי משפחת כאמל אסאד, מן המנהיגות השיעית בדרום. אך אין להיתקף ביראת כבוד מוגזמת למראה הארמון. למשפחה ארמונות גם בטייבה הסמוכה ממערב ובכפר כלא. הארמון בנוי אבן לבנה, גגו אדום ככתוב, קריסטלים בו מקיר אל קיר, ומשרתים ענובי "פפיון" בחולצה צחורה יהלכו בו חרש נטויי גרון, ממש כבאגדות. אלא שבכל התפארת הזאת גר בסך הכל בן דודו של האיש רם המעלה. ואי אפשר ללא מלה טובה אודות משפחת כאמל אסאד. באביב 1920 נטלה

המשפחה חלק פסיבי במאורעות תל חי, ומבחינתנו היא הצטרפה לשעה אל חסידי אומות עולם. לאחר הקרב על תל חי נסוגו הנצורים ממנה, מכפר גלעדי וממטולה. הדרך הראשית דרומה לעבר הישוב העברי נשלטה בידי כנופיות הבדווים של כאמל א-חסיין. בצר להם פנו היהודים אל כאמל אסאד, שמושבו היה אז בארמון אשר בטייבה, שנהג בהם בכבוד רב, הלינם בביתו, האכילם, טיפל בפצועים והגן עליהם מפני מבקשי נפשם. רק משנרגעו הרוחות לאחר ימים מספר, יצאו אנשי הישובים מארמונו והמשיכו דרך ההרים דרומה לצפת. הוא שיתף פעולה עם ההגנה והש"י, וסופו שנרצח בשל כך על ידי הערבים.

שנים רבות היו קשרים הדוקים בין משפחת אסאד לאנשי כפר גלעדי. לימים קמה המדינה ועם הזמן הפך דרום הלבנון לישות נפרדת, אך מחווה שכזאת אין שוכחים. יש לציין, שמול גישתו המדינית של בן גוריון על ברית מיעוטים (שהתבססה בעיקר על המרונים בלבנון) ומול הסקפטיות של משה שרת, עמדת כפר גלעדי (מעצמה זוטא משנות העשרים ועד 1948) היתה ללכת עם השיעים, בעלי הברית הטבעיים שלנו.

צפונית לאל עדיסה, על גבעה קרחת, מתנוסס קבר שיח', הוא נבי עויד, קבר המקודש לשיעים, אך גם לדרוזים ולעלווים זיקה אליו (המקומיים מבטאים את השם ממש כשמה של המכונית אאודי...). יש המייחסים אותו לעובדיה הנביא או לעידו הנביא, ולימים הוא אומץ בידי עולי הרגל היהודים בדרכם להילולת הרשב"י במירון. בסוף המאה ה-18, חודש כזכור מנהג העליה לרגל למירון, ויהודי סוריה ולבנון עשו דרכם דרומה בנתיבים שונים, ונבי עויד היה אחת מתחנות הדרך.

אנשי דרום לבנון מאמינים, כי הנביא ניחן בסגולות שונות, ובעיקר התמחות בריפוי מחושי גב למיניהם. לדבריהם קיימת מערה בסמוך לקבר, שכוחה רב בריפוי כאבי גב. המהדרין עולים לרגל על ברכיהם, מנהג המוכר גם מתרבויות אחרות.

צפונית-מערבית לאל עדיסה נמצא הכפר הגדול טייבה. בימים עברו בטרם יוצב הגבול, היה זה כפר מרכזי ובו מרכז דתי לשיעים. כאמור, גם בו היה ארמון של משפחת כאמל אסאד. בכפר שוכן גם בית הספר התיכון האזורי לתלמידי טייבה וכפרי הסביבה.

טעות מקובלת היא לחשוב, שגבול הלבנון הוא מדיני ושרירותי גרידא. ציינו כבר את פרשת המים. ניתן להוסיף גם מעט בנושא החורש הטבעי הנעדר מלבנון, ו"גבול הטבק", שהיום הוא שריר יותר מאי פעם. אך בעיקר מדובר ב"גבול השיעי" (מתואל). מאז ומתמיד היה ג'בל עמאל שיעי ואך מעטים "הסתננו" ממנו דרומה ומזרחה. בגליל העליון המזרחי היו רק שבעה כפרי שיעים עד 1949 – ביניהם הונין, סליחה, נבי יושע ומלכיה, ובמערב תרביחה (שומרה), ושני חצאי כפרים – קדיס ואבל אל קמח. ה"גבול השיעי" ניכר היטב בגוון הירקרק הבהיר של מסגדי הכפרים, החסר במקומותינו. מעבר לטייבה ולליטאני נראית העיר נבטיה, מרכז שיעי עצום, שבולט בה הבניין הגדול של בית חרושת לטבק.

הריבוי הטבעי העצום של השיעים לעומת הנוצרים, הפך את כפרי השיעים לערים של ממש, כמו, למשל, הכפר השיעי אל חיאם, המונה כ-70,000 נפש, לעומת מרג' עיון (ג'ידדה) הנוצרי, שאוכלוסייתו קטנה מ-20,000 נפש.

מצפון לכפר תחנת שאיבה השואבת את מימי הליטאני (קסמיה) עבור כפרי ג'בל עמאל. כלורינוטור מרכזי לאזור נמצא ממש בכניסה המזרחית לכפר, בכביש היוצא

מאל עדייסה. תחנות שאיבה נוספות נמצאות בקנטרה ודיר סיריאן, צפונית ומערבית לטייבה. זוהי אותה מערכת אותה חזינו בהקשר לארמונות אל עדייסה. מערכת מים זו מושבתת פעמים רבות ואיננה פועלת באופן סדיר, ומכאן מוליכה הדרך הישר לסיפור פחי המים...

ביום בהיר ניתן לראות מכאן את הים התיכון ואת צור. אין רואים את הנמל העתיק ואת לשון היבשה, אך בתי הקומות הלבנים נראים בבירור באזימוט של 270 מעלות (מערב מדויק) – במרחק של כ־35 ק"מ בקו אוויר. לעתים אין רואים את העיר ונמלה אך מבחינים באוניות בים.

אתר התצפית לעבר לבנון במשגב עם

משגב עם לאחר הנסיגה מלבנון

משגב עם הוא, כנראה, הקיבוץ שנפגע יותר מכולם מהנסיגה מלבנון. כביש המערכת, שבזמנו הוסט מטה ומערבה בואכה עדייסה, התכווץ ושב מזרחה ממש בסמוך ומתחת לגדר הקיבוץ. מוצב עולש, המלאך הטוב של משגב עם, נעלם ממקומו, והחשיפה לגבול הקרוב מעלה חרדות וזכרונות עגומים מחדירת המחבלים לקיבוץ ולבית התינוקות.

בכניסה לקיבוץ נפנה שמאלה (מער-בה) ומעלה, עד לנקודת התצפית מעל עדייסה. במקום הוקמה סככה לתצפית מערבה. ניתן להמשיך צפונה ומטה כ־70

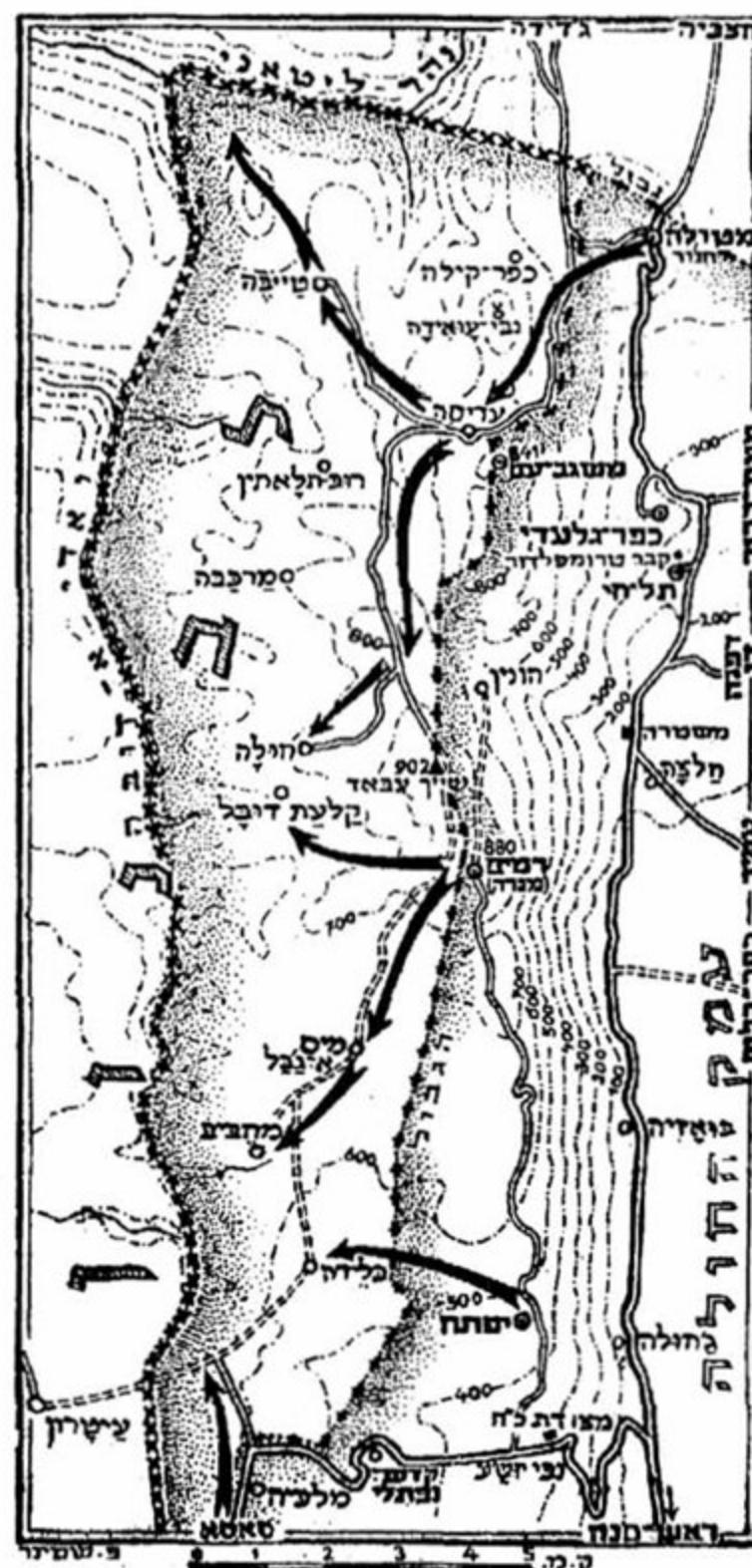
מ' לרחבת תצפית נוספת צפונה. שביל אבן מרוצף ונאה מתפתל מטה ומזרחה בין בתי הקיבוץ וגינותיו בואכה שער הכניסה.

מרחבת התצפית נביט מטה ומערבה אל הכפר השכן עדייסה. בבתים רבים נזהה את דגלי החיזבאללה הצהובים, בעיקר בשולי הגגות (ברוח קל יותר לזהותם). ב"קו השני" נוכל להבחין גם בדגל העאמל הירוק, ובאופן מאד פשטני נוכל לומר, כי הגליל הלבנוני השיעי הוא מחסידי החיזבאללה. אך ככל שנצפין יותר נראה את דגלי עאמל, מפלגתו של נביה ברי, הירוקים. ובאזורי הבקעה, למשל, הירוק הוא כמעט דומיננטי. נשים לב ש"ירוק עאמל" דומה מאד לירוק השיעי של המסגדים וקברי השיח' בדרום לבנון ובחוף.

ממול, מערבה, במרחק של כ־3 ק"מ, נבחין בכפר השיעי המרכזי טייבה, על גב הרכס. על אותו הרכס מעט שמאלה (דרומה), נראה מוצב טייבה שהוחזק על-ידי גדוד 70 השיעי, של צבא דרום לבנון (צד"ל).

ממוצב זה החלה, למעשה, ההתדרדרות שהובילה לנסיגה ב־23.5.00. מרבית המוצבים מכאן דרומה ומערבה הוחזקו בידי הגדוד השיעי, שרבו בו הבקיעים. כמה ימים לפני הנסיגה יצאה רגלית מטייבה מעין הפגנה אזרחית של נשים וילדים, ו"עלתה" על מוצב טייבה. לחיילי צד"ל השיעים הנבוכים לא היה מענה ל"התקפה" פסיבית זו של אחיהם ואחיותיהם, והם פשוט נטשו את המוצב. מכאן ואילך החלה

התמוטטות הקו השיעי כבניין קלפים. מוצב אחרי מוצב ננטש על-ידי חיילי גדוד 70, לאחר "כיבוש" אזורחי ללא אש. מכיוון שממילא מוטיבציה רבה לא היתה כאן, הרי שההתקפלות היתה כללית. נטישה מבוהלת זו הפתיעה והתישה מאד את המוצבים הנוצריים והדרוזיים, והסוף ידוע.

שטח לבנון ובו 14 כפרים שנכבשו בידי ישראל במלחמת העצמאות (אוקטובר 48). השטח הוחזר לאחר חתימת ההסכם עם לבנון, במארס 48. החצים מצביעים על הסתערות הכוחות (לפי וילנאי)

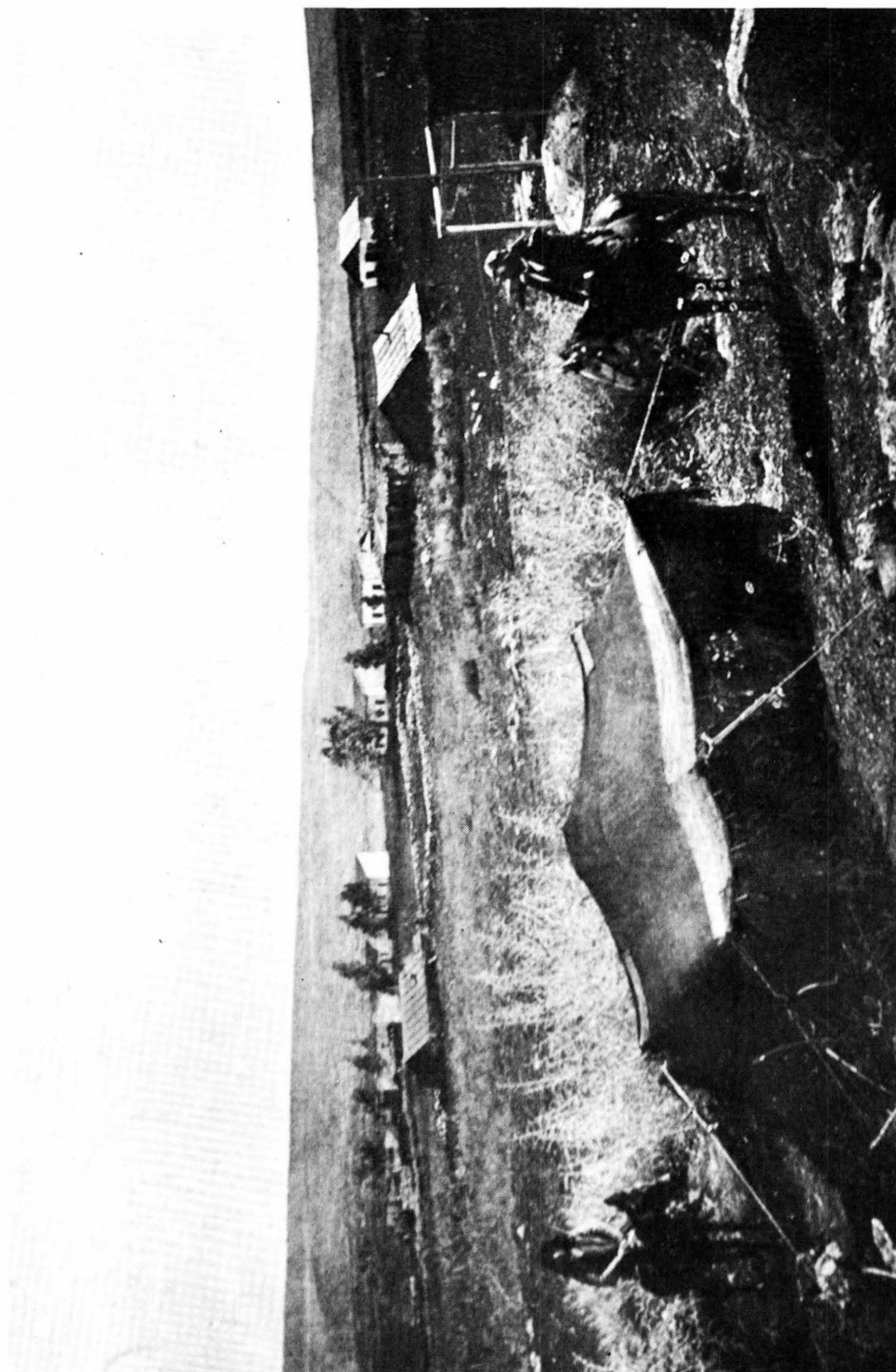
תמונות וטמונות

משמר הירדן בראשיתה

אלי שילר

מראה משמר הירדן ההרוסה, 1949

משמר הירדן בראשיתה, 1898

לקורות משמר הירדן ויחודה

משמר הירדן היא הנקודה היחידה בארץ שחרבה במלחמת העצמאות ולא שוקמה בידי תושביה, אלא נבנתה מחדש בסמוך בידי אחרים, שלא נמנו עם צאצאי המייסדים. יש לנו על כן עניין מיוחד בתמונות של המושבה בראשיתה.

המושבה משמר הירדן היתה סמל לפועלם של ראשונים ומופת למעשי חלוצים, שנאחזו בנחישות ובהקרבה באדמתם בתנאי בדידות ומחסור, באזור מוכה קדחת ומוקף אוכלוסיה עוינת.

משמר הירדן הוקמה ב־1884 ונקראה תחילה שושנת הירדן. אדמותיה נרכשו בידי מרדכי לובובסקי מארה"ב, שביקש להקים כאן חווה חקלאית. המתישבים ניסו להאחז במקום ולעבד את האדמות, אך ללא הצלחה: היבולים הכזיבו, כספם אזל והם החליטו לנטוש את המקום. הרעיון להקים במקום אכסניה לשרות הנוסעים לדמשק וממנה, לא צלח בידם.

בשנת 1890 הועברו רוב אדמות החווה לדוד שו"ב, מייסד ראש פינה, כדי להקים במקום ישוב יהודי. הוא מכר חלקות אדמה לפועלים מראש פינה ומיסוד המעלה, שרצו להיות עצמאיים. כן נמכרו מספר חלקות ליהודים בחו"ל, אך המפעל לא עלה יפה בשל העדר מימון.

נפתלי הרץ אימבר, ששימש מזכירו של לורנס אוליפנט, ביקר פעמים אחדות במשמר הירדן והתרשם עמוקות מן האיכרים הנחושים וראה בהם את מבשרי התחיה הלאומית. השיר "משמר הירדן" שכתב, הושר אז כשיר לכת סוחף ורבים כינוהו "השיר הלאומי של המושבות".

בשנת 1898 נטלה יק"א תחת חסותה את המושבה. המשקים הורחבו ומצבה השתפר לזמן מה. היתה זו המושבה הראשונה בארץ שזכתה לתמיכתה של יק"א. במלה"ע ה־1 סבלה המושבה רבות. בעת כיבוש הארץ בידי הבריטים התחולל קרב קשה על גשר בנות יעקב הסמוך. בספטמבר 1918 עברו אלפי פרשים אוסטרים ברחובות המושבה.

בתקופת המנדט הבריטי שוקמה המושבה ורבים מהצעירים שנטשוה שבו אליה. שטחה הורחב ושופרה אספקת המים. בשנות השלושים הוקמה במושבה תחנת משטרה בריטית (הקיימת עד היום), כדי לפקח על הגבול עם סוריה.

בשנת 1946 הועבר חלק מאדמות המושבה לקק"ל והמקום יושב בידי חיילים משוחררים מתנועת בית"ר – יוצאי הבריגדה במלה"ע ה־2 ("ארגון ווג'ווד"), שסייעו בפיתוחה של משמר הירדן.

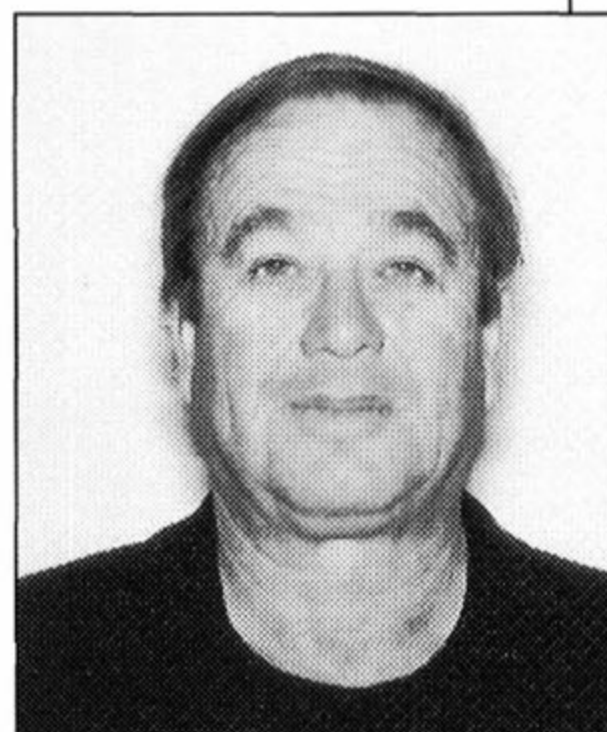
במלחמת העצמאות היה מצב המושבה בכי רע. המגינים, שמנו כארבעים לוחמים בלבד, הגנו עליה בחרוף נפש, אך לא יכלו לכוחות הסורים העדיפים, שבהסתייעו בטנקים ובתותחים והתפתח קרב עקוב מדם.

לאחר שרבים נפצעו או נהרגו, תש כוחם והם החליטו להיכנע. ביום ד בסיון תש"ח, ה־11 ביוני 1948, נפלה המושבה וחרבה עד היסוד בידי הסורים.

14 חללים נפלו בהגנת משמר הירדן. שמותייהם חקוקים על גבי אנדרטה בנויה אבני בזלת שחורות, שהוצבה לזכרם ליד חורבות המושבה, סמוך לכביש. לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק עם סוריה ביולי 1949, פינה הצבא הסורי את משמר הירדן. שבויי משמר הירדן חזרו מהשבי בדצמבר 1949, אך הם לא היו בין מקימי הישוב החדש. משמר הירדן ההיסטורית לא נבנתה מחדש, בקרבת מקום הוקם מושב העובדים משמר הירדן.

משמר הירדן – עדות אישית

בבית הקברות הישן של משמר הירדן, במקום הצופה על נהר הירדן, מצויה מצבת אבן. כאן קבור סבי, אריה לייב ליפא לובובסקי, מייסד המושבה, ואני נקרא על שמו. אבי, עזיאל לובובסקי, היה חקלאי, איש יודע ספר ובקי בתולדות הישוב, ואני עושה ככל יכולתי ללכת בדרכיו.

סבי היה עתיר נכסים וממון מירושת אביו. עם עלייתו לארץ לפני 122 שנה, רכש חלקת אדמה בחיפה, על שפת הים. אחר כך שם פעמיו לגליל. לאחר משא ומתן שארך שנה תמימה, רכש כאן נחלה בת 2,800 דונם, שעלתה לו ממון רב. מיד התחיל בבניית אחוזה חקלאית כמקובל באמריקה וקרא לה "שושנת הירדן", על שם שושנות המים שגדלו בסבך ימת החולה.

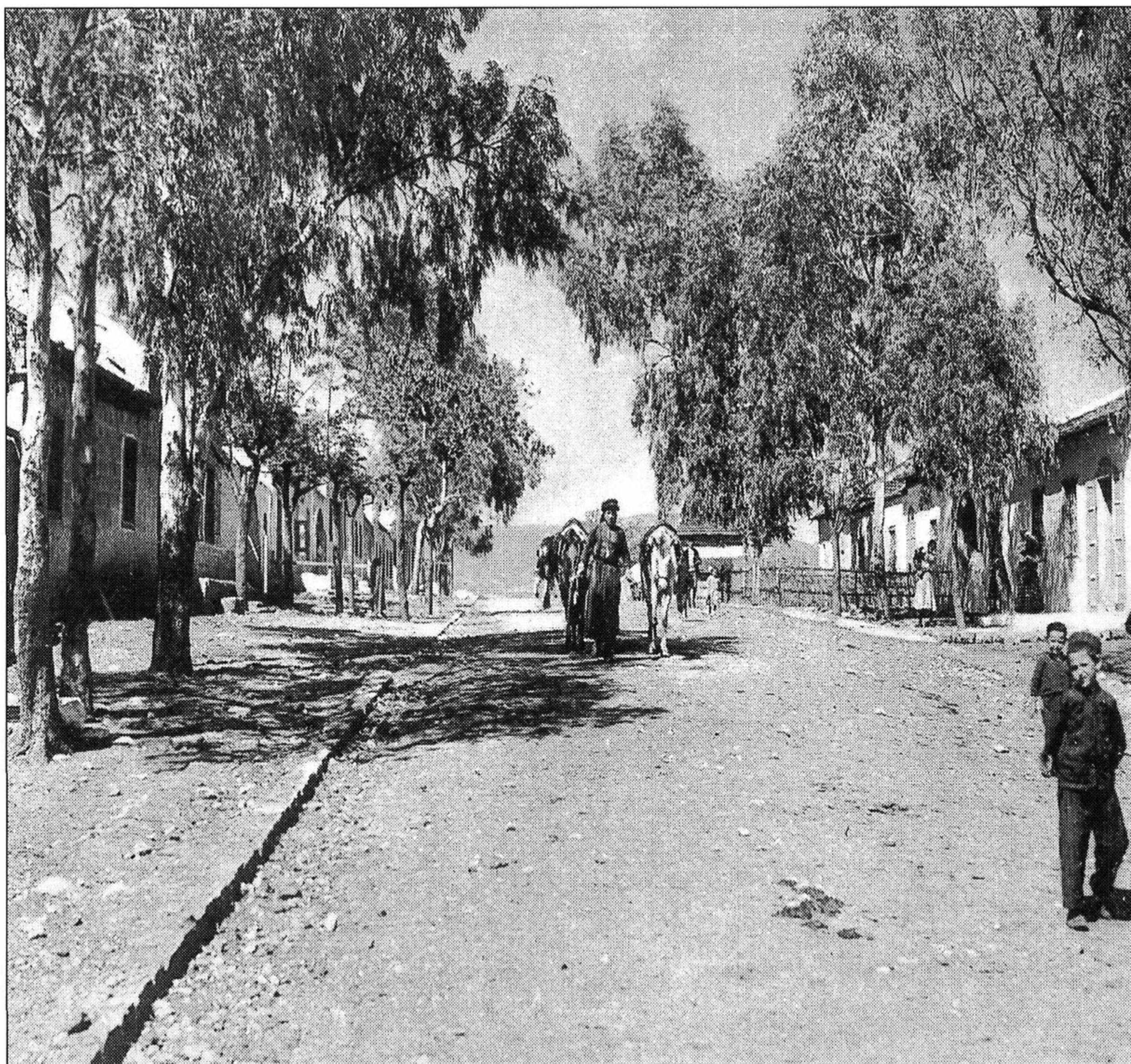
אחר כך יצא ללונדון וייסד חברת מניות כדי להקים מלון דרכים ליד גשר בנות יעקב, שביקש לקרוא לו "גראנד הוטל". בינתיים אדמות המושבה הכזיבו והוא בא בדברים עם דוד שו"ב, מראש פינה, בהצעה להפריט את אדמותיו וליישב עליה תלמידי חכמים. הוא ביקש למכור להם מטעי שקדים, רימונים ותאנים, כדי שבעבור ארבע שנים ימכרו את התוצרת בשווקים של דמשק ועכו, וכך ישלמו את שכר הנחלה. אך הקשיים היו רבים, והתכנית כשלה.

אורח היה נוטה ללון בבית סבי, נפתלי הרץ אימבר, מחבר "התקווה", והוא שהציע לקרוא למושבה משמר הירדן. לימים רכש סבי חלקת אדמה גדולה במושבה יסוד המעלה השכנה, והקים בה בית איכרים רחב מידות.

בינתיים מצבה של המושבה משמר הירדן היה בכי רע. לאחר מלחמת העולם השנייה היא יושבה בידי אנשי אצ"ל, יוצאי הגדודים העבריים, ויש אומרים שדבר זה חרץ את גורלה לשבט. המושבה נכבשה וחרבה במלחמת העצמאות, ולא יושבה עוד.

רק אחת לשנה, ביום ג' בסיוון, מתאספים צאצאי המתיישבים בחלקת המושבה שהיתה, ומספרים את סיפורה.

אריה לובובסקי, נין ונכד למייסד המושבה

משמר הירדן ב־1912

משמר הירדן, מראה כללי, 1930

משמר הירדן, קיץ 1947

אנשי משמר הירדן שבים למושבה לאחר המלחמה
בנסיון לשקמה וליישבה מחדש, אך הדבר לא נסתייע

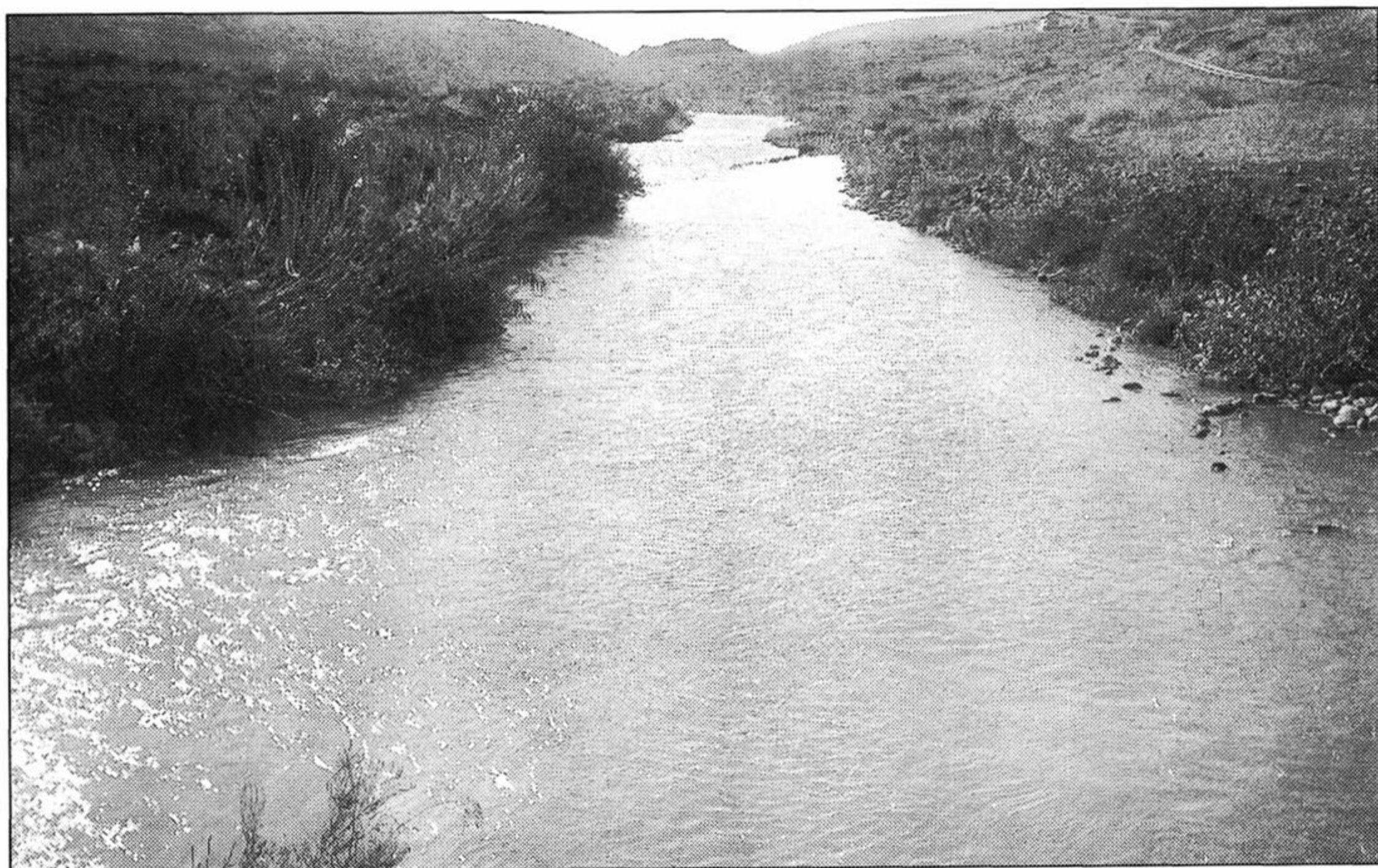
אנשי המושבה אבלים ליד המרתף, שבו נפלו יקיריהם במלחמת העצמאות

השיבה למשמר הירדן ההרוסה, סתיו 1949

מושב משמר הירדן, שנוסד לאחר קום המדינה, ממערב למשמר הירדן ההיסטורית
שחרבה במלחמת העצמאות ולא יושבה מחדש (צילום מ-1962)

נהר הירדן ליד משמר הירדן, 1930
גשר בנות יעקב ותחנת המכס בצילום מ-1912

מסלולי סיור בארץ פלגי מים

מיכאל בן דרור

מסע אחר: מסלול חמשת הפלגים

כבר תנו חכמינו שמעבר לכל כלי השיט בנחלי הגליל, אין תחליף ל"דבר האמיתי" – טיולי המים. מאה אחוזים של רטיבות ושל שליטה במסלול ובלוח הזמנים. ומה שיפה לגבינו – מתאים לכל גיל. לבני הנעורים ההולכים על מסלול כסיח יותר, ולפנסיונרים – משהו מתון יותר וסולידי.

בשל רזי המסלול ודקויותיו יש לצאת למסלול זה עם מדריך מיומן. למרות שבפועל כמעט שאין קטעים עמוקים שבהם חייבים לשחות, למעט הירדן, הרי בשל כללי הבטיחות, ידיעת השחיה היא חובה. אין לטייל במסלול לפני אמצע חודש יוני, וזאת, בשל עוצמת הזרימה.

זהו מסלול אמפיבי (ימבשתי) המשלב שחיה, הסחפות במים, דשדוש והליכה יבשתית. משכו כ-3-4 שעות בעצלותיים והוא כולל את כל חמשת נחלי האזור. מי החצבני והדן ניתנים לשתייה, על כן אין צורך להביא מים.

המסלול: במבואותיו הדרומיים של מושב בית הלל פונים ימינה (מזרחה), מתעלמים מכביש נוסף הפונה שמאלה לאחר כ-300 מ' [2]. זהו כביש המערכת של המושב הצמוד לגדתו המערבית של החצבני (שניר). נעבור משם כמה פשפשים ומעברים אל הנחל. אולם הוא בלתי עביר, מחמת מכשולים שונים המוצבים על-ידי אנשי המקום כדי למנוע מעבר. נמשיך, על כן, ימינה. כעבור כ-200 מ' נגיע לפניה חדה ימינה.

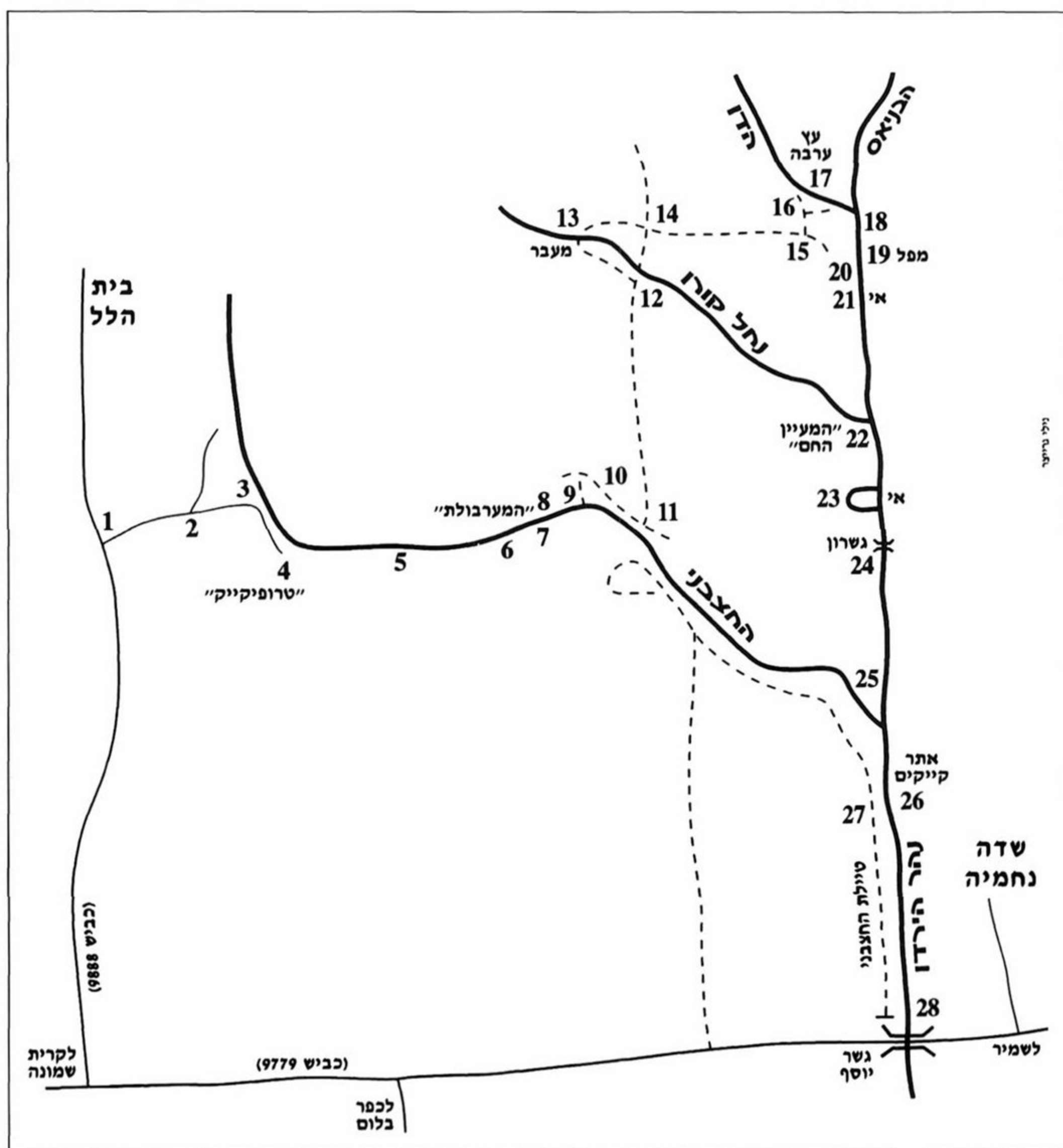
המהדרין המוכנים נפשית ופיסית לכסאח אמיתי, ירדו משמאל, בין סלעי דיפון אל הנחל [3]. המורד תלול ומצניח הישר אל המים. הזרם כאן תלוי בשרירות ליבה של התחנה ההידרוטרמלית ליד גשר שניר. כאשר היא פועלת, הזרם חזק מאד. מכאן נגרפים ולאחר כ-100 מ' במורד, הנחל מעמיק ויש לשחות ולצווח (מקור).

עוד רגע קט וחברים לחופו של "טרופיקייק", אותם קייקים של אנשי בית הלל [4]. מכאן מתחילים בדרך כלל ה"מסלולים המשפחתיים" (מסלול משפחות, מלשון "מה שפחות") ברפטינג וקייקים שסיומם בכפר בלום.

הללו שאינם שמים נפשם בכפם וגולשים אל המים ב-[2], ימשיכו עם רכבם עד לחניה בצל הפקאנים וירדו רגלית לחוף [4].

הלבוש, כאמור, רטיב, כנ"ל הנעליים (ולא סנדלים המחליקים מן הרגל). מכאן מתחילים בשחיה, גלישה, דשדוש ופכ-פוך. והמים, כאמור, לשתייה מלוא לוגמיים. כעבור 500 מ' בערך, מימין (מערב) חוף יפה למנוחה [5].

כ-400 מ' בהמשך שלט של יציאת מילוט לאנשי הקייקים שספינתם נטרפה [6], שהוא בלתי מחייב לחלוטין. לאחר כ-200 מ' נוספת נגיע ללשון יבשתית רדודה [7] החודרת לנחל מימין (דרום) ובה ביצה חמימה וטובענית. כאן היתה

מפת מסלול חמשת הפלגים

1. פניה מכביש 9888
2. פניה לכביש המערבית
3. ירידה לנחל
4. קייקים של בית הלל
5. חוף למנוחה
6. יציאת מילוט
7. ביצה
8. המערבולת
9. יציאה מן המים
10. "קפיצה" אל הנחל
11. פניה צפונה
12. ביצה
13. מעבר על הנחל
14. שטחי כותנה
- 15-16. פניה שמאלה וימינה
17. עץ ערבה
18. שביל עוקף מפל
19. מפל
20. חציית הנחל מתחת למפל
21. אי
22. המעיין החם
23. אי
24. גשרון
25. ראשיתו של הירדן
26. אתר הקייאקים
27. טיילת החצבני
28. גשר יוסף

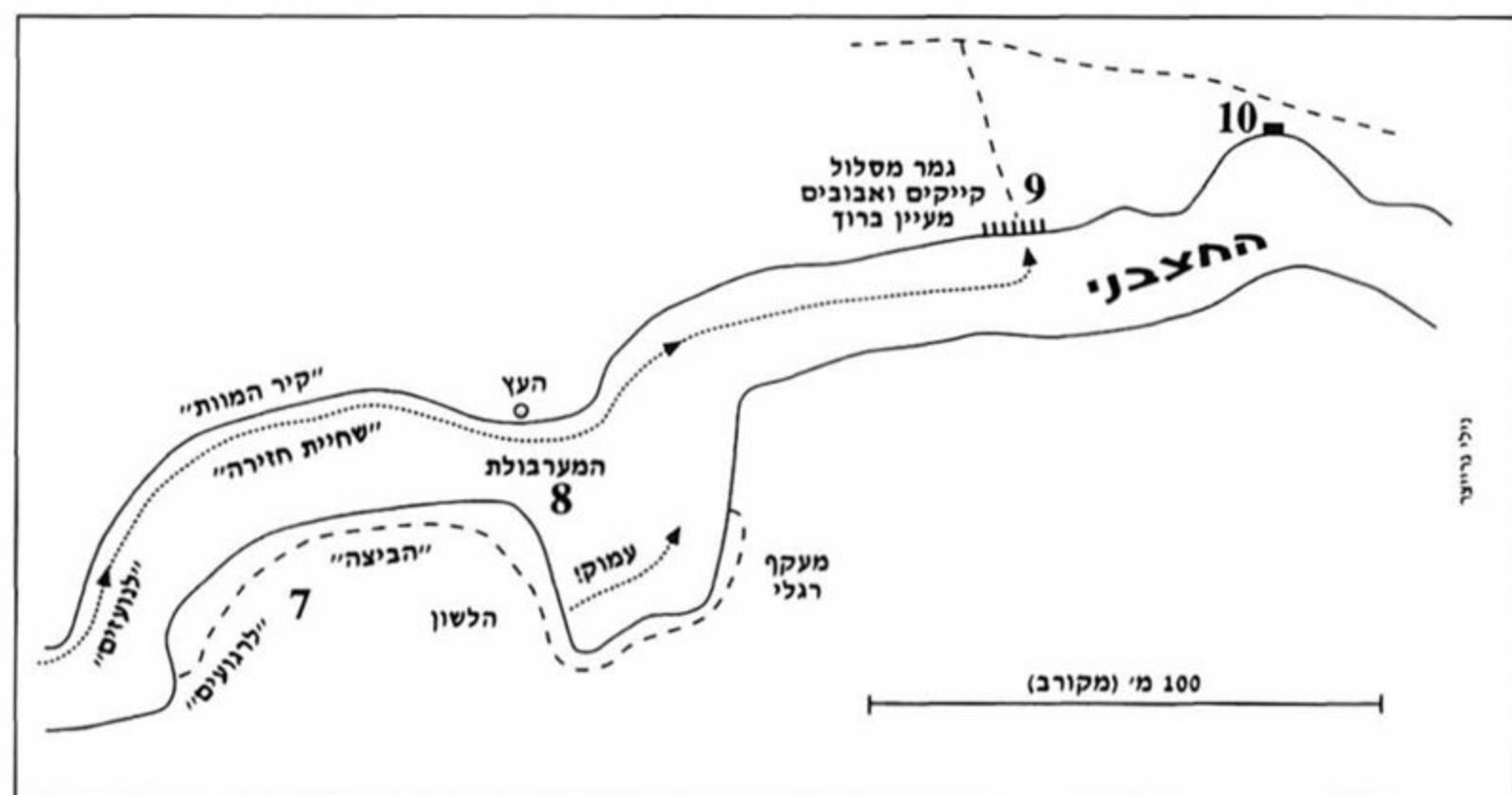
מחד'ה (מעבורת) בין הכפרים שמצפון לחצבני (חסאס, קטיה ולזאזה) לכפרי הדרום ולשווקים בסלחיה (עמיר) וחאל-סה (קרית שמונה). לימים שופרה המח-ד'ה ושימשה למעבר טרקטורים בקיץ. השפויים "יחתכו" את הלשון מזרחה או ישחו בנחל בימין האפיק. בקצה הלשון נמצאת ה"מערבולת" [8]. זהו קטע קצר של כ-20 מ', שבו החצבני יסוב לאחור. המים עמוקים ועל מנת להתקדם בחיים יש להילחם בזרם הנגדי.

ניתן, על כן, לעקוף את הקטע מימין, ביבשה, ולרדת אל המים כאשר יעבור זעם. יש ה"תופסים טרמפ" על גבי כלי שיט חולף כדי לעבור את המערבולת בשלום. אולם שאר העולם פשוט שוחה וחותר בחימה שפוכה בימין הזרם עד אשר יחוש בקרקעית המיטיבה מתחת לאצילות רגליו. אולם המטורפים (והמ-יומנים) ייצמדו היטב לשמאל הנחל ב-[7] וייגרפו בזרם החזק המלחך את קיר העפר שמשמאל.

וכאן יש לערוך אתנחתא פורתא ולהתיידד עם סגנון שחיה חדש ולא

מוכר המשמש רק בטיולי מים מסוג זה, וזה הולך ככה: עושים בידיים תנועות של שחיית חזה, ואילו ברגליים – דשדוש של חתירה, ובקיצור – "בראול". זה נראה משונה ולא יציב. כדאי להתאמן בשחיה זו בקטע הראשון [4], [7] על מנת להגיע מוכנים למה שייקרא – "קיר המוות". "שחיית בראול" נועדה למנוע פגיעה בברכיים בשל האבנים הרבות האורבות מתחת למים, זכר לימי המחד'ה הבינוניים. ב"שחיית בראול" נשתמש ביתר שאת בקטע הרלוונטי בבניאס, ולאחר הטיול יערך מסדר ברכיים והפ-צועים – שיתביישו להם (ויתייבשו) מקצה קיר המוות מושכים חזק (בשחיה רגילה) שמאלה, אל מתחת לעץ. ה"מ-ערבולת" מטיילת פה במסלול תעתועים. היא נצפית היטב מן היבשה ומסלולה הוא כ-10 מ'.

לשחיינים זה לא מסוכן, אך זה ממחיש את המערבולת כחוויה. נלחמים בזרם הנגדי. המתאבדים ימשכו (בשחיה נחרצת) שמאלה ואילו השאר ישארו במרכז הנחל.

אזור "המערבולת"

7. ביצה 8. המערבולת 9. יציאה מן המים 10. "קפיצה" אל הנחל

יחברו אל הכוח שבדרך [9]. מכאן ממשיכים רגלית על הדרך עד לצומת [11] וצפונה, בין שטחי כותנה, אל אפיק הקארוני (נחל קורן). ניתן לחצותו במבצע שלא מבייש שום גיבושון, בביצת ענק טובענית [12], או לחילופין באיגוף שמאלי על הדרך, למעבר יבשתי על הנחל [13].

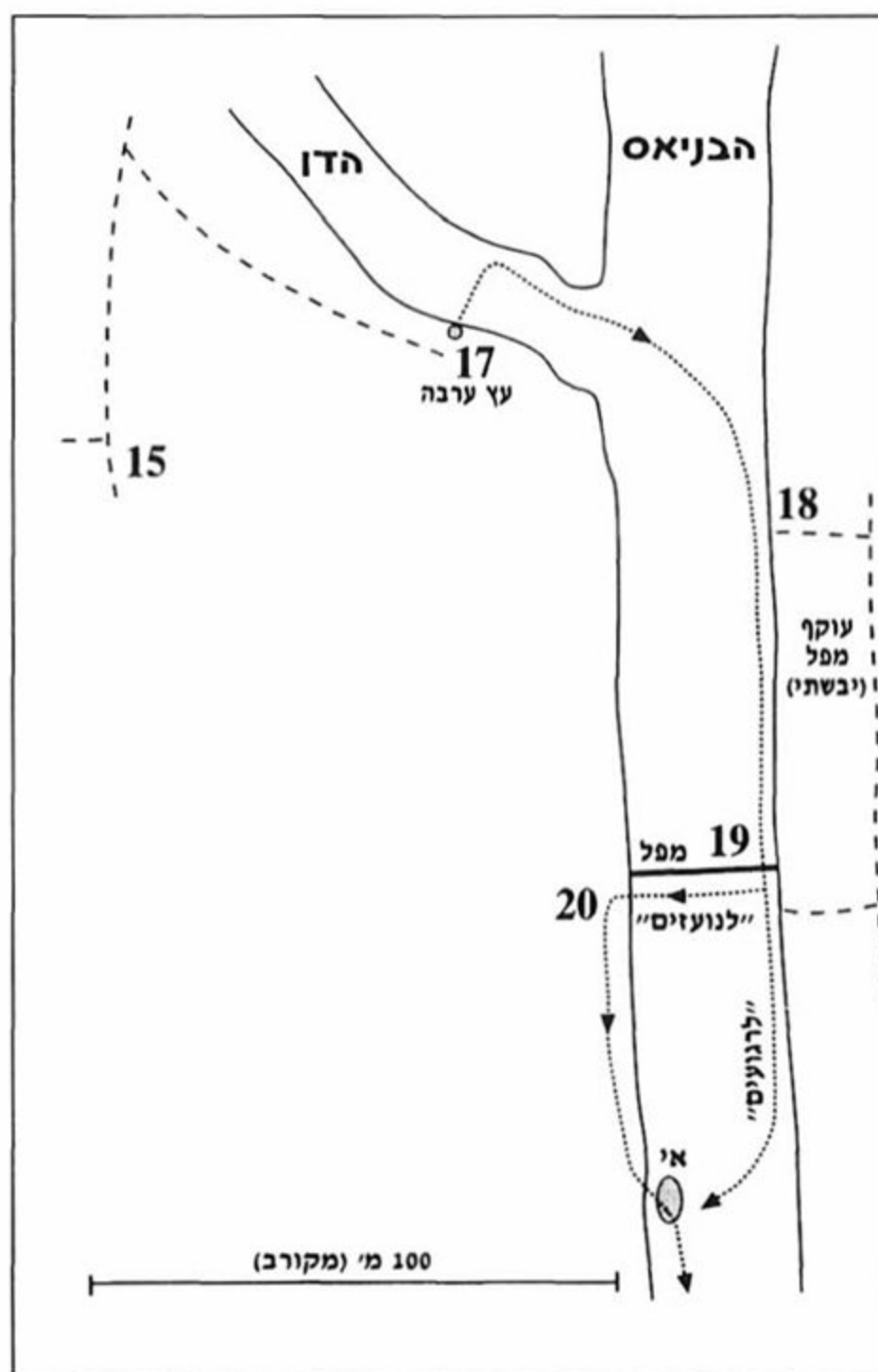
זהו, כאמור, הקארוני, נחל בלתי אפשרי אליו עוד נשוב בהמשך, מס' [13] או [12]. חוצים צפונה-מזרחה לאגד מסננים וצינורות בלב שטח הכותנה [14]. אלו הם שטחי הכותנה של קיבוץ הגושרים ויש להיזהר בכבודם של המים, כי הדישון מתבצע באמצעותם.

מכאן חוצים בדרך המוליכה מזרחה לקצה השטח [15], מעט שמאלה (צפונה) כ-100 מ' [16], ואזי ימינה (מזרחה) כ-30 מ', עד לעץ ערבה ענף משמאל [17]. יורדים דרכו (!!!) שמאלה, והנה המים צוננים ואנו בקטע קצר של הדרך, והמים ניתנים לשתייה.

נלך כמה מטרים בדרך עד למפגשו עם הבניאס (נחל חרמון). כדאי לשים לב למפגש בין מקורות המים, שיש ביניהם הבדלים בצבע ובטמפרטורה. מי הדרך מסרבים להתמוזג עם אלו של הבניאס ורק לאחר המפל [19] יאמר לדבק טוב.

כ-50 מ' במורד הבניאס יציאה משול-טת שמאלה (מזרחה) [18], וזאת, נאמר, לזהירים שאינם חפצים כרגע להתמודד עם המפל ("פזיז קורא עצמו מהיר; פחדן קורא עצמו זהיר; איטי קורא עצמו שקול וכד'..."). העוקפים יבשתי יעלו לדרך, יימינו ולאחר רעם המפל ירדו שוב ימינה בציר "עוקף מפל".

אנשי המפל יסתדרו בטור מאחורי המדריך. בעוד שהאפיק נמצא משמאל, יתרשמו משפע הנענע (ניתן למולל ולהריח את הידיים) ויגיעו אל המפל

אזור המפל: 15. פניה שמאלה וימינה
17. עץ ערבה 18. שביל עוקף מפל
19. מפל 20. חציית הנחל מתחת למפל

כאן חוברים שועלי המעקף ואריות המערבולת וממשיכים שוב יחד כ-100 מ', עד לשלט המורה על נקודת הסיום של קייקי ואבובי מעין ברוך [9]. היציאה מן המים היא משמאל. שלוק אחרון של שתיה ויוצאים מהנחל אל הדרך שמצפון. בדרך העליונה פונים ימינה (מזרחה) ולאחר כ-50 מ' מגיעים לנקודת קפיצה למטה, אל הנחל [10].

האפיק משנה את טבעו מדי שנה, כך שיש להכין שיעורים. הקפיצה היא בערך מגובה של 8 מ', "קפיצת רגליים" בלבד. לפני כן יש לשלוח את הפראייר השכונתי שיבדוק את עומק המים. לעתים יש לקפוץ למרחק. כמובן שזוהי קפיצת רשות, מטורפת ככל שתהיה. הקופצים

[19] משמאלו (מזרח). ניתן לרדת בזהירות משמאל, ואף ליהנות מג'קוזי או שניים בשולי המפל.

בקצהו התחתון יקשור המדריך חבל מעץ לעץ לרוחב הנחל [20] (יש לשחות עם קצה החבל לעבר השני, המערבי), יציב זקיף בראש המפל להתריע בפני קייקים, שכן החבל המתוח עשוי להפתיע את המשייטים בגובה העיניים.

וכך, כאשר החבל מתוח מקצה לקצה בתחתית המפל, תועבר הקבוצה אחד אחד לגדה הימנית (המערבית) בסיוע החבל. חוויית הצפייה מתחתית המפל אל תוך הזרם היא בלתי נשכחת!

האחרון, מיומן וזריז, יתיר את החבל ויחבור בשחיה אל הכוח שבגדה המערבית [20]. מכאן ימשיך המסע כ-30 מ' בגדה המערבית על החוף ואזי יכנס אל המים על גבי אי זעיר [21]. עוקפי המפל שבוודאי לא ישושו להרפתקת החבל, יוכלו להצטרף אל האי באיגוף שמאלי (מזרחי) בתוך המים.

וכאן בא הקטע החגיגי והאטרקטיבי בטיול: הסתחפות בבניאס. יש לסגל את "שחיית החזירה", לשמור על מרכז הנחל ולהתעופף דרומה. כעבור 700 מ', מימין (מערב), נשמע קול פכפוך – זוהי שארית נחל הקארוני (הקורן) הנשפכת לבניאס (22).

הקארוני הוא נחל בלתי אפשרי כמעט, המגלגל מימיו בקיבוץ הגושרים ולאחר-נה הוטא אל הבניאס מזרחה. שארית אפיקו נסתמה בעפר והפכה לשדה כותנה, ורק בשני הק"מ האחרונים הוא צץ מחדש כנחל ביצתי למדי, שמימיו דלים, וכך הוא נשפך לבניאס. מימיו חמים ונעים לרבוץ בהם ולחוש בחמימות

המענגת מול צינתו של הבניאס. יש המכנים את שפכו של הקארוני לבניאס – "המעייץ החם".

300 מ' נוספים במורד הבניאס ומימינו (מערב) אי של ממש, שהנחל מקיפו מכל עבר [23]. במרכזו חורשת אקליפטוסים עבותים, ומראש אחד האילנות האדירים צונחת אומגה אל תוך הבניאס. זהו כבר תחומו של קיבוץ שדה נחמיה הנמצא משמאל (מזרח), מעבר לגדר.

נתייבש קלות על האי, נתפעם מפלא הטבע (והאדם...) שאינו שכיח במחוזותי-נו, ונמשיך בהסתחפות בבניאס. לאחר כ-200 מ' נחלוף מתחת לגשרון [24] להולכי רגל המגשר בין הקיבוץ לבריכת השחיה שבגדה המערבית. לאחר כ-300 מ' הנחל מעמיק. מכאן נמשיך בשחיה בלבד. מימין (מערב) חובר החצבני שנשטנו זה מכבר וזהו ראשיתו של נהר הירדן [25] המגלגל את מימיו עד ים המלח. שוב נבחין בהבדלי צלילות וטמפרטורה בין שני הנחלים המסרבים עדיין להתמזג סופית. מכאן נמשיך בשחיה ונצא לאחר כ-300 מ' שמאלה (מזרחה) לאתר הקייקים "מקור הירדן" (הכניסה באישור) [26] או שנצלח ימינה (מערבה) לטיילת החצבני [27], ושם ימתין לנו רכבנו.

ממול כבר ניבט גשר יוסף שעל הירדן – סימן בדוק לצאת אל היבשה בטרם נחלוף תחתיו [28]. וריאנטים רבים למסלול יחודי זה ("ארבעת הנחלים", "שלושת הנחלים" וכד'), הכל לפי רצון הקבוצה ומיומנותה.

טיפ נוסף: במחצית הדרך בין המפל לשפך הקרוואני מימין (מערב), מתחיל שביל ג'ונגלים המתפתח לאורך הבניאס עד ל-[19].

בניאס עליון עליון

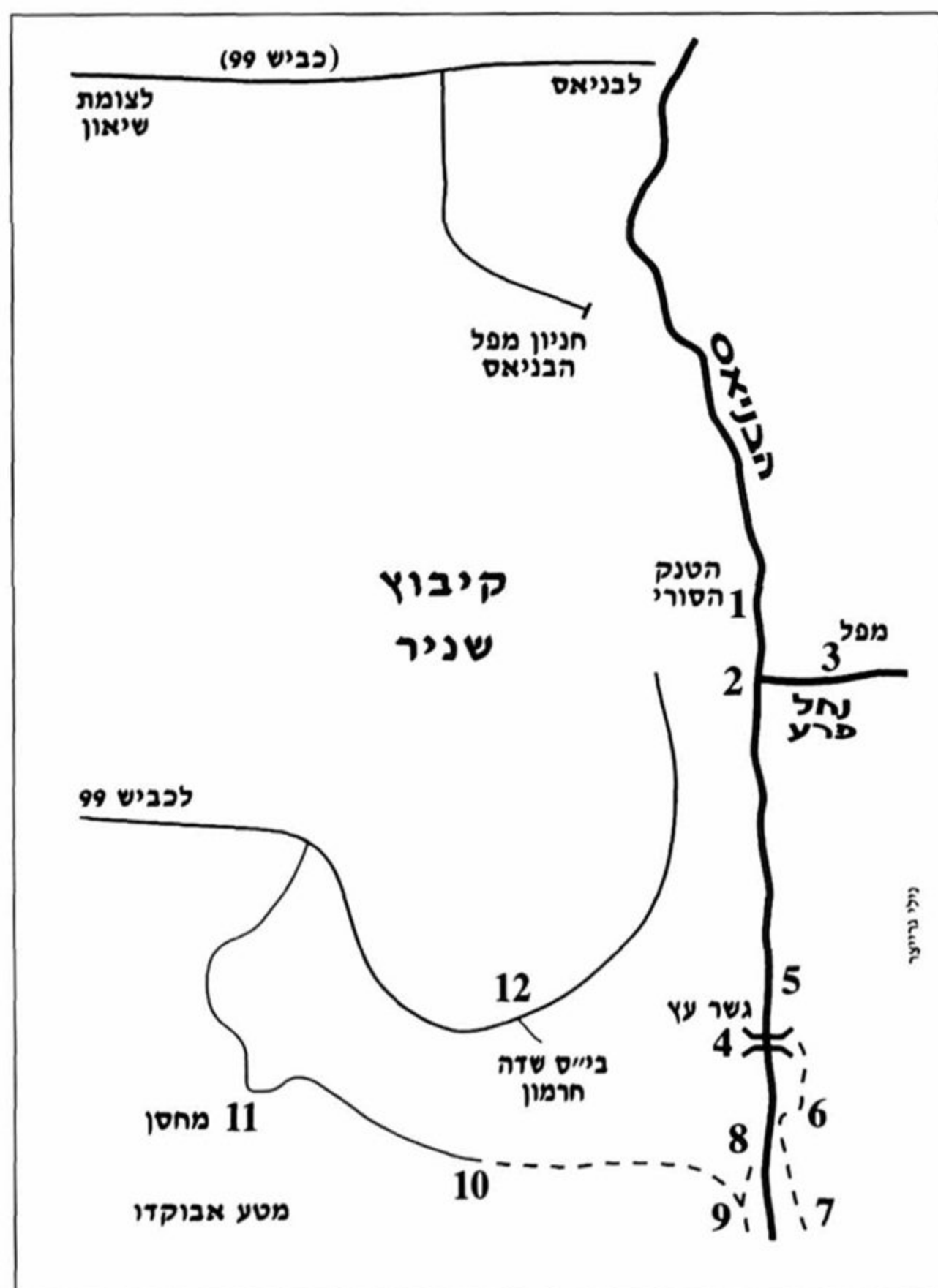
להגיע גם במסלול מפלי נחל פרע ממזרח, או בדרכים אחרות.

נתקדם במים ומחוצה להם על פי חוש. כ-200 מ' במורד הזרם מן הטנק, מצטרף לבניאס בפכפוך קל נחל פרע [2]. כדאי להיכנס באפיקו כ-50 מ' ולהתבונן במפלו התחתון [3]. הניתוק מהציוויליזציה הוא מוחלט.

נמשיך בבניאס בפנים ובחוץ בחגיגה של דלבים ששורשיהם מאדימים באפיק.

זהו טיול מים קשה המיועד למיומנים בלבד. הוא נמשך כשעתיים נטו, כלומר, שעתיים של מים מבלי לחשב את ההגעה אל הנחל והיציאה ממנו. מי הבניאס בקטע זה ניתנים לשתייה.

ראשיתו בטנק הסורי המוטל במי הבניאס מתחת, מזרחה לקיבוץ שניר [1]. נגיע אל הטנק מהכניסה למפל הבניאס, צפונית-מזרחית לקיבוץ שניר מכביש הבניאס (הכניסה בתשלום). ניתן

מפת מסלול בניאס עליון

1. הטנק הסורי 2. נחל פרע 3. מפל 4. גשר עץ 5. אזור רחצה 6-7. תאנים
8. יציאה 9. כוורות 10. תחילת כביש אספלט 11. מחסן 12. בי"ס חרמון

נוף באזור הבניאס העליון

תאנים שופע נוסף [7], אלא שזה האחרון מרחיק אותנו מנקודת היציאה. יש לשוב, על כן, לנחל ולעלות לאיטנו כ-100 מ' במעלה הנחל באפיקו. אזי נבחין ביציאה זעירה שמאלה (מערבה) [8]. הממשיכים מ-[6] בתוך המים יבחינו ביציאה, כמובן, מימין [8].

זוהי היציאה השפויה היחידה מן הנחל ימינה (מערבה) עד ל"מפלי הב-טון", צפונית לשאר ישוב. יציאה נוספת סבוכה וקשה לביצוע נמצאת מכאן כ-700 מ' במורד הנחל, סמוך לגשר הולכי רגל זנוח ושביר בלב הסבך. בסמוך נשפך נחל שיאון אל הבניאס. אזור קשה מאד לחבירה לרכב ולפילוס דרך החוצה מערבה.

על כן אנו ב-[8]. כ-100 מ' מעל, סמוך

מכיוון שמימין (מערב) מלווה אותנו שביל הבניאס ההולך וקרב אלינו, ניתן ל"גנוב" על פי חוש ולהמשיך בשביל. כ-1 ק"מ משפך נחל פרע במורד הזרם, נגיע לגשר עץ יפה שעליו עובר שביל הבניאס [4]. לאלה ממאזיננו שהצטרפו רק עתה, כלומר, הגיעו בשביל ולא במים, כדאי לפנות ממזרח לגשר שמאלה, ביבשה בצמוד לנחל, כ-50 מ'. כאן אזור יפה לרחצה [5].

לאחר חציית הגשר ממזרח, נלך יבשתית דרומה על שביל עפר לרכב רב מינוע, ומקץ כ-200 מ' נשוב לנחל באזור עתיר תאנים בעונה [6].

וכאן יש לשים לב בקפידה להנחיות: שביל הליכה בגדה השמאלית (מזרחית) מוליך לאחר כ-200 מ' נוספים לאתר

לדרך היציאה דרומה, מצוי ריכוז כוורות, שכדאי להיזהר בכבודן [9]. והנה הגענו אל "יערות האבוקדו" של קיבוץ שניר, קיבוץ שהקים אימפריה של אבוקדו והוא רואה ברכה בעמלו לשם שינוי.

מכאן נלך ימינה בכיוון צפון, ולאחר מכן לצפון-מערב. מימין נראה חורש טבעי ומשמאל – יער אבוקדו. לאחר כ-600 מ' מתחיל כביש אספלט [10]. כ-500 מ' נוספים מביאים אותנו למחסן וסככות טרקטורים [11]. במרחק דומה מכאן, במעלה הכביש, נגיע לכביש הכניסה לקיבוץ שניר [12] בטרם יעפיל לגבעה שממזרח, במקום שבו ממוקם גם בית ספר שדה חרמון.

חצבני עליון עליון

זהו שמו המוזר של טיול מים נוסף. כפל ה"עליון" בשמו מבדילו ממסלול החצבני העליון ה"רגיל" מגשר הצינורות לגשר שניר.

המסלול קשה ופראי בהרבה מ"מסלול חמשת הנחלים", ומיועד לנועזים ולמ-יומנים בלבד. יש לקחת מדריך המכיר את המסלול. ידיעת שחיה היא חובה חרף העובדה שבעצם אין מקומות שבהם המים ממש עמוקים. משך המסלול כ-2-3 שעות והמים יפים לשתייה.

כדי להגיע לתחילת המסלול נפנה בצומת מעין ברוך (חניון מעין) כ-1.1 ק"מ במעלה הכביש בואכה הקיבוץ. נפנה ימינה (מזרחה) [1] על כביש אספלט לעבר גשר הצינורות, ולאחר כ-500 מ' שוב שמאלה (צפונה) בדרך סלולה ההופכת לדרך עפר גרועה [2]. משמאל, במטע, נפגוש אבוקדו וגלעינים. לאחר כ-1.5 ק"מ יש ירידה ימינה לתחנה למדידת המים [3]. נמשיך כ-500 מ' במעלה הדרך, נעצור [4] ונרד רגלית

בדרך הטרקטורונים ימינה (מזרחה). לו היינו ממשיכים בדרך העפר, היינו מגיעים לאחר כ-200 מ' בלבד לציר המערכת ולגשר הרומי בגבול הלבנון.

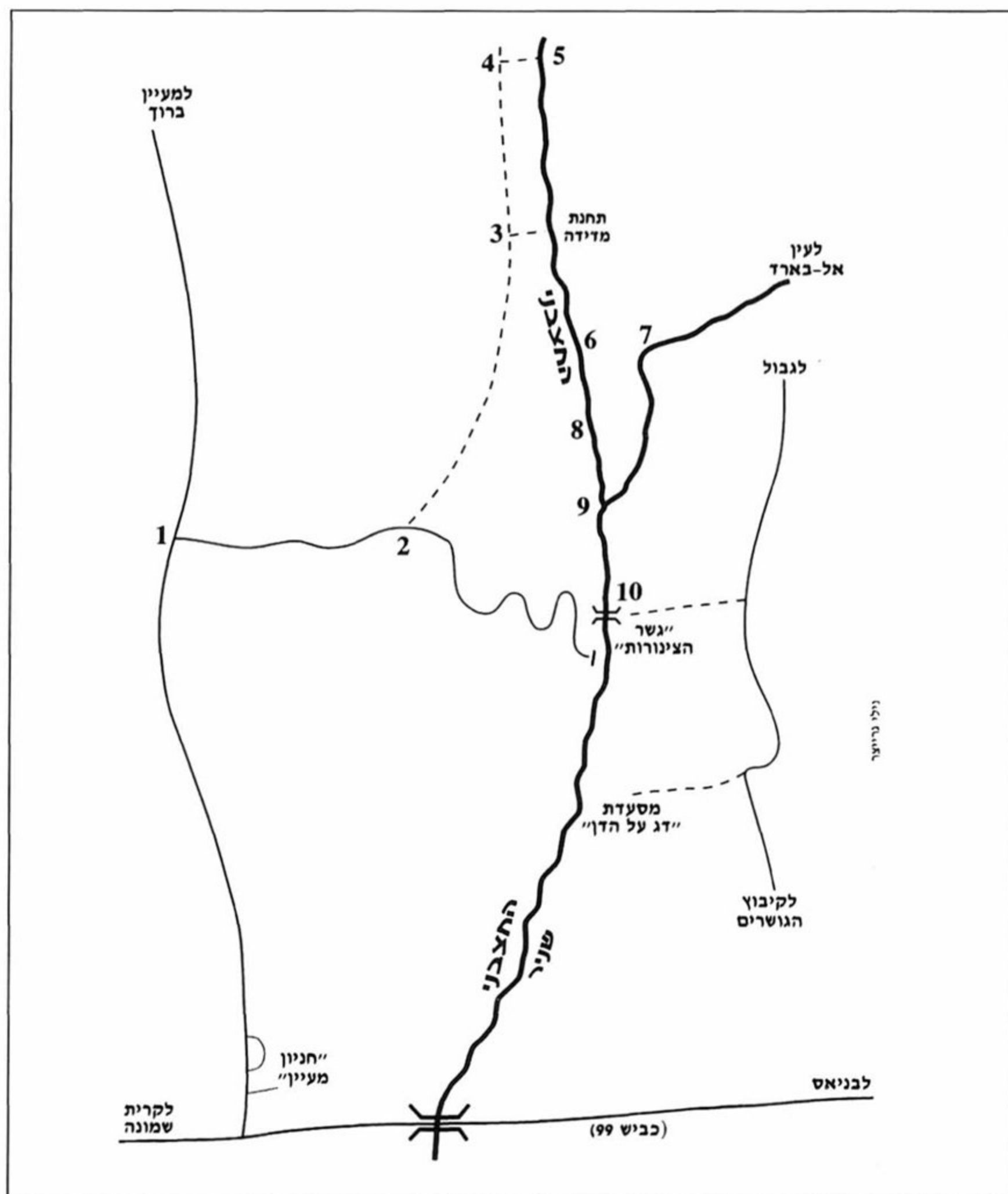
מ-[4] המרחק הוא כ-100 מ' אל המים, למעין בריכה קטנה, צלולה וסוחפת [5]. מנגד קיר בזלת המשמש למנוחה והת-ייבשות. מעט במעלה הנחל כמה "ג'קו-זים" נחמדים בלב הנחל, שיערבו לגבינו. לאחר התרגעות בג'קוזים נתחיל בטיול המים בצד ימין או שמאל של האפיק. לפי קריאת השטח ניתן ללכת, להסתחף או לדשדש. וכמובן, לעולם לא להיות לבד. המדריך לפנים ובר סמכא מאחור.

ההתקדמות איטית והמים מפתיעים בטמפרטורה נוחה. יש לזכור כי דימויו הקר של החצבני בא בשל פלגי הדן הנשפכים אליו בסיום המסלול ולאחריו, דרומה מכאן!

נערך מנוחה קלה בתחנת המדידה [3] ואחר כך נמשיך בדרכנו. הזרם נהיה עתה מתון יותר ופחות פראי. כ-400 מ' במורד הזרם נגיע למעין בריכה חסרת זרם ועמוקה במוצאה. נצא מן המים שמאלה (מזרחה). סימן נוסף לבריכה וליציאה [6] – הגבעה שליוותה אותנו משמאל מראשית המסלול, נעלמת עתה ואנו במישור.

נלך יבשתית כ-50 מ' בכיוון דרום-מזרח ונגיע לנחל נוסף [7]. זהו מוצאו של עין אל בארד (עינות קורן). ממול, בסמוך לחצבני מימין, אזור הדיג והזלאקה (מלכודת הקנים) של אבו יאסין, איש הזלאקות מע'ג'ר, שאינו פעיל במשך כל השנה בשטח. סימן ההיכר לנוכחותו – סוסה הקשורה לאחת הערבות.

מאז נותק הכפר ע'ג'ר מן הוואני, נאלמו ונעלמו דייגיו ורק אבו יאסין קשישא שומר אמונים למקצוע, ולאחר-נה גם הוא נפקד...

מפת מסלול חצבני עליון

1. פניה ימינה 2. תחילת דרך עפר 3. תחנת מדידת המים 4. ירידה רגלית
5. בריכה 6. בריכה ויציאה 7. לעין אל-בארד 8. גישה למים
9. שפך עין אל בארד 10. גשר

באמיתות שמו (עין אל בארד – המעיין הקר) ולהתכבד בשפע ענבי בר (בעונה) התלויים במרומי העצים. זהו מקום נוסף למנוחה ולנחלה.

נחזור עתה למסלול החצבני במורד הזרם. והנה ממול ניבט גשר הצינורות [10]. ניתן לצאת מן המים שמאלה או

מכאן נמשיך בגישוש ובפילוס שביל בקנים, בגדה השמאלית (מזרח). לאחר כ-200 מ' נחפש דרך לשוב למים [8], ואגב כך נאגוף קטע נחל שהוא פחות נוח לטיול (אם כי אפשרי). הנחל מתרחב, מעמיק ושיפועו גובר. משמאל שפך עין אל בארד לחצבני [9]. כדאי להיכנס לנחל, להיווכח

ימינה, על פי ההנחיות שהשארנו לרכב. זוהי נקודה אחרונה לבילוי. כבר משמאל (מזרח) נשפך לחצבני יובלון ראשון של הדן, וכדאי להשוות את טמפרטורת המים. רגל פה ורגל שם.

ניתן גם להמשיך מכאן במסלול "חצבני עליון" שבגדה השמאלית (מזר-חית) עד לגשר שניר או לחניון מעיין.

מסלול חוצה פלגים

"מסלול חוצה פלגים" הוא הצלול והמרשים ו...הקר שבין מסלולי המים. עצמתו האדירה של הדן בטרם התפלג לפלגים ולפלגי פלגים עומדת במרכז טיול זה, העובר ברובו בארץ לא נודעת, בין דן ודפנה ממערב.

לאחרונה רווח בקרב המטיילים טיול שונה – זהו טיול המים. ואין מדובר כאן בדשדוש בפלגי הזאכי בבטיחה או בנחלי הגולן, אלא מעין הסחפות עם הזרם, ב"דבר האמיתי", ללא תיווך של קייאק או אבוב.

מטיולי הקייאקים והראפט ה"יבשים" יחסית, אל טיולי האבובים הרטובים למחצה, קצרה היתה הדרך אל ההתמסרות הסופית – טיולי המים. וזאת, בעיקר במקורות הירדן, הבניאס (חרמון), חצבני (השניר) והירדן.

אלא שכאן נוחתות באכזריות מגבלות העונה. עד למחצית חודש יוני זרמי הנחלים עזים מדי ומסלולי המים מסוכנים ואסורים. ואילו מספטמבר שפיעת הנחלים כה דלה, עד כי ניטל עוקצו של הטיול.

וכאן בא לעזרתנו הדן, נחל אדיר ונטול קייאקים לחלוטין, שזרמו יציב כל ימות השנה, אפילו בחורף. וזאת, משום שאגן הניקוז של הדן הוא מינימלי ופרנסתו על מעיינותיו בלבד. מאידך הוא הגדול

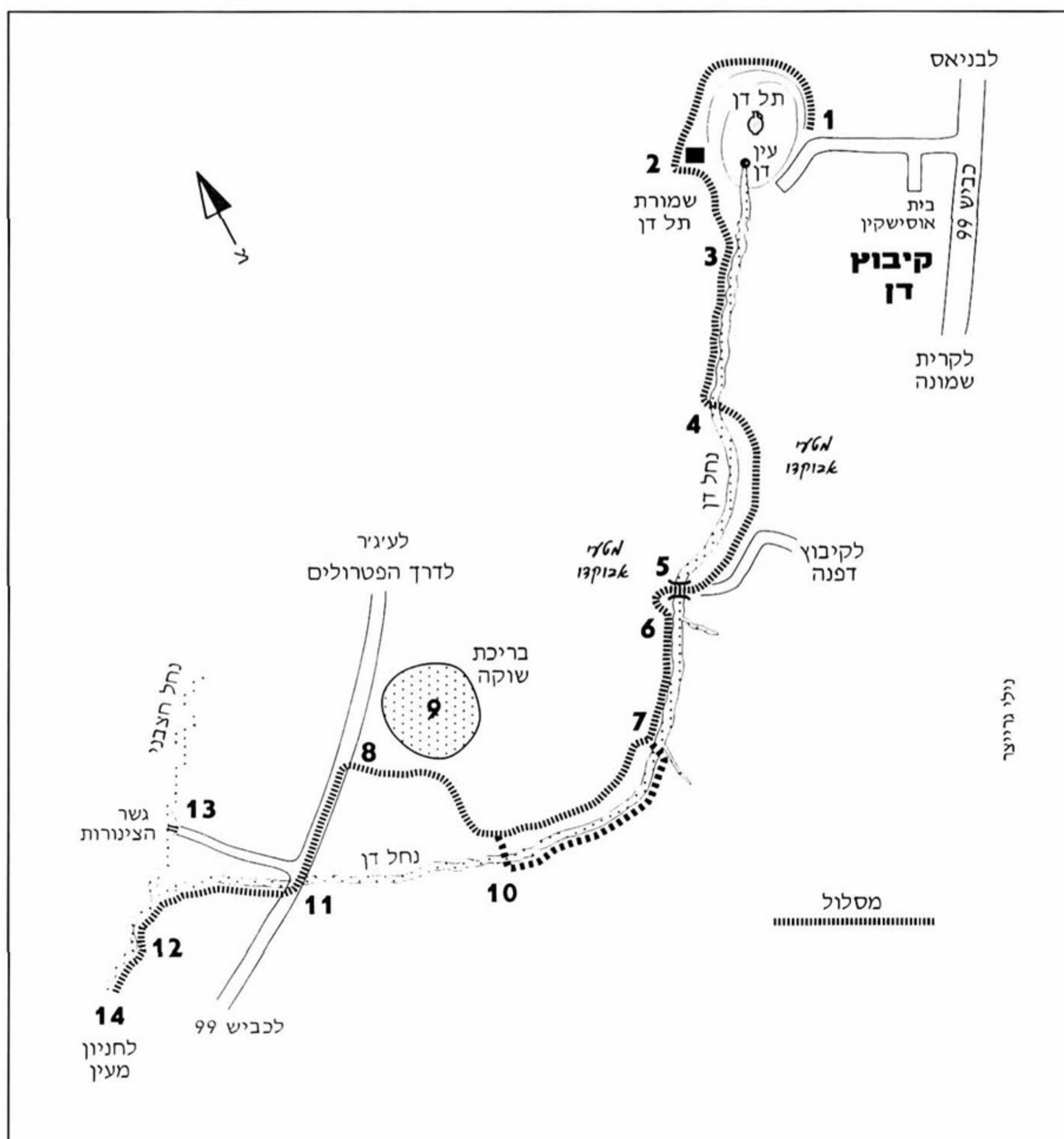
במקורות הירדן, כ-225 מלמ"ק בשנה, לעומת הבניאס עם 120 מלמ"ק והחצבני עם 140 מלמ"ק. חלק ניכר מהמים הם מי שטפונות החורף – שטפונות שאינם קורים, כזכור, בנחל הדן.

נצא, אם כן, למסלול אמפיבי של כשעה וחצי עד שעתיים ביובלו העליון של הדן – מסלול חוצה פלגים. ניסע לתל דן ובפניה שמאלה לעבר השמורה [1]. נפנה ימינה (צפונה ומיד מערבה) לכביש הפטרולים הישן, ששימש עד מלחמת ששת הימים. הכביש יהפוך לדרך שתקיף את תל דן באיגוף ימני. לאחר כ-1 ק"מ נראה משמאל (מזרח) ביתן קטן [2]. כאן נשאיר את הרכב ונצא רגלית דרומה-מזרחה כ-400 מ' עד לגדתו של הדן [3]. בין מקבלי פנינו כמה וכמה דייגי פורלים הניזונים מפירורי בריכות הפורלים של קיבוץ דן. הפורל, כידוע, אינו בן הארץ ואלה הם פליטי תרבות בלבד.

במסלול המוצע המים אינם עמוקים בדרך כלל, אך הזרם עז ביותר, ועולה בהרבה על שאר הנחלים. לטיול מים שכזה אין להוציא אנשים שאינם מיומנים. המים מדהימים בעוצמתם וצלילונם, תם, וראויים כמובן לשתייה.

ובכן, אל המים: ננוע במורד הזרם, נחוש בצינת מי הדן המפורסמים וביתר שאת כאשר יגיע עומק המים ל-1 מ'. כן, אותו 1 מ' מפורסם הגורם לטובים שבינינו להלך במים על בהונות...

מומלץ לאמץ את שולי הנחל, שם הזרם מתון קמעה, אף אם יש להתמודד עם כמה מכשולי עצים. כותב שורות אלה, למשל, מעדיף במסלול זה דווקא את הפתרון הימני. משמע, סמוך לגדתו המערבית של הדן, במים, כמובן. נחלוף על פני שרידי גשר קדום (ושמא מתקן אחר?), ולאחר פחות מ-1 ק"מ מן הכניסה

מפת מסלול חוצה פלגים

1. השמורה 2. ביתן 3. גדת הדן 4. מזח קטן 5. גשר (סכר) 6. אפיק שטוח
7. מגלשת בטון 8. גשר טבעי וכביש 9. בריכת שוקה 10. יציאה מאפיק הנחל
11. צינור מתחת לכביש 12. "קפה על הדן" 13. "גשר הצינורות" 14. חניון מעין

דרומה, מימין (מערב), הנחל הוא עמוק, צלול במידה מפתיעה וחסר ריגושים. זוהי הסיבה שאנו פוסעים על גדתו השמאלית (המזרחית). גודש ענבי הבר מחד והאבוקדו (הפרי האסור!) מאידך, רק מגבירים את החוויה. והנה אנו על כביש קצר שסופו מי ישורנו. ודווקא ישורנו. אנו עולים על גשר/סכר [5] המחלק את מי הדן לפלגיו ולמתקן

למים נראה מצד שמאל (מזרח) מעין מזח קטן [4], המכונה "המיטה", על שום מקורו. שביל קצר מוליך מזרחה אל מטע האבוקדו. מכאן נמשיך רגלית דרומה. אך לפני כן בעונה הנכונה, כדאי להצפין כ-50 מ' כדי להתמודד עם עץ תאנה בגבול מטע האבוקדו של דפנה והפרדס של קיבוץ דן, שפירותיו מתוקים במיוחד.

המים להשקיית שטחי החקלאות המע-
רביים בעמק. זהירות! לא להעז אפילו
לחשוב על טבילה. הזרם חזק וסוחף
לרשתות סינון שבמעמקים. כדי להבין
את היקפו של מפעל המים נמצא צינור
אחד בחוץ ובצילו ניתן אפילו לערוך
פיקניק משפחתי.

נמשיך רגלית כ-100 מ' בגדתו המער-
בית (הימנית) של הנחל, במטע אבוקדו
"אחר", ואז נרד בזהירות אל האפיק [6]
(שמימיו התדלדלו בעקבות פעילות הצי-
נור), ונמשיך במורד הזרם. הצמחיה בנחל
וגדותיו ממש משכרת. חגיגה של עבקנה,
ארכוביות, שיח אברהם ועוד. לאחר כ-
300 מ' רטובים נגיע למגלשת בטון [7],
ונגלוש כאשר משמאל (מזרח) מתפצל
פלג. מיד לאחר הגלישה עומדות בפנינו
שתי אפשרויות:

א. זו המומלצת יותר. לצאת מן המים
ימינה (מערבה), ללכת מערבה עם הדרך
לאורך הנחל עד לפניה חדה שמאלה
(דרום-מערב) ל"גשר הטבעי" [8] ולכביש
"דג על הדן" – דרך הפטרולים, מהלך כ-
15 דקות.

ה"גשר הטבעי", גזע אקליפטוס –
שגישר על הדן, הלך לעולמו באביב
1998 בעקבות ניקוי האפיק. הבריכה
שמצפון, בריכת שוקה [9], שהיא אחת
הצוננות בעולם, משמשת כמאגר אופר-
טיבי למפעלי המים והתחנה ההידרו-
רמלית בגשר שניר. כאן היה הכפר שוקה
אל תחתה. שוקה (שועה) משמעו בערבית
– מזלג, אולי על שום מזלג הנחלים
הסמוך. אלא שכאן, בניגוד ל"מזלגות"
נחלים אחרים, הדן מתפלג, מלשון פלג,
ואינו מתאחד.

בשל גילו המורפולוגי הצעיר, טרם
חתר הנחל אפיק לעצמו והוא מתפצל
למספר פלגים "שלא כדרך הטבע".

ממקורותיו עד לפילוג הראשון (פלג
דפנה, בסכר) כ-1 ק"מ וזהו הקטע של
הנחל המאוחד. לאחר מכן מתפלג הנחל
לשישה פלגים שאין בכוחו של אף אחד
מהם לשאת טיולי מים או אבובים וכד'.
כך ממשיך הדן בנפתוליו עד שמצפון
לשדה נחמיה מתאחד "איגוד פלגי
המערב" של הדן בתוספת הקורן עם
הבניאס, ומכאן קצרה הדרך לירדן.
ה"גשר הטבעי" ז"ל ובריכת שוקה הם
אפוא סוף מסלול.

ב. מסלול ה"ויה דולורוזה". מן המגלשה
ממשיכים באפיק כ-400 מ' במורד הנחל
עד לדרך יציאה ברורה מאד המושכת
ימינה (צפונה) [10]. את היציאה לא ניתן
להחמיץ, אך גם למי שימשיך בטעות
בנחל, לא נשקפת סכנה. רק הסתבכות
בין קוצי הפטל וענפי הערבה.

נגיע רגלית לצומת ה"גשר הטבעי"
(ז"ל) [8] ובריכת שוקה [9] ונמשיך דרומה
בכביש כ-200 מ'. מימין יש פניה של דרך
סלולה אל "גשר הצינורות" וכ-10 מ'
דרומית משם צינור החולף מתחת לכביש
ובו עובר הנחל, מיודענו מכבר [11]. נרד
(בזהירות) בין סבכי הפטל אל האפיק,
ונמשיך בו עד ל"פיתחה", חלקו הצפוני
של בית הקפה "קפה על הדן" [12], שהוא
חלקה של מסעדת הפורלים "דג על הדן".
האפיק מושך עד לחצבני וניתן לנטוש את
המסלול במסעדה או על גדות החצבני
ולהמשיך במסלול המוכר "חצבני עליון"
צפונה ל"גשר הצינורות" [13], או דרומה
ל"חניון מעיין" [14].

מי שאכן יתמיד בקטע האחרון יבין
את מקור שמו, בהיותו מיועד לסגפנים
בלבד (אלא שלאחרונה "מתבשל" פארק
חדש באזור, ולכן הסיגוף כבר לא מה
שהיה פעם).

טיילת הירדן

אם במסלול "חוצה פלגים" סגדנו לטבע ולנפלאות הבורא, הרי שבמסלול "טיילת הירדן" אנו נפעמים ממעשה האדם. זהו מסלול קצרצר של 1 ק"מ בלבד, עם אופציות להארכה.

תחילת המסלול בכניסה ל"קייאקי כפר בלום" [1] ולאולם הספורט האזורי (הפועל גליל עליון!). כ-100 מ' צפונית לכניסה לאתר הקייאקים שער ומשמאלו (מזרח) גשר להולכי רגל [2], גשר הנמתח מעל לירדן.

עד להתערבות האדם בסדרי בראשית, היה קטע אחד בלבד בן 2 ק"מ שבו הירדן רצוף ומאוחד. צפונה, סמוך לשדה נחמיה חברו שלושת יובליו והיו לנהר. דרומה יותר, בקצה הדרומי של כפר בלום, התפלג שוב הנהר לשניים, לאפיק הטבעי, המערבי, ולטורעה, או ראשיתה של התעלה המזרחית. בתקופת ייבוש החולה בשנות החמישים, הוקם סכר בנקודת הפיצול ומרבית מי הירדן הופנו אל הטורעה, אף היא, כנראה, תעלה מלא-כותית קדומה.

יובן על כן, שרק על גבי הקטע המאוחד הוקמו הגשרים בעבר, מימי הממלוכים ועד לימינו אנו. מכאן גם חשיבותם האסטרטגית של אותם 2 ק"מ, והסיבה לתכנון ההתיישבות הצפופה (שלושה קיבוצים), על-ידי משה סנה, בסוף שנות השלושים.

נחצה את הגשר [2] מזרחה ונפנה מיד שמאלה (צפונה) – לטיילת. המסלול יצוק בטון ומרוצף, ופרגולות מטפסים (ערומות עדיין) מצילות על מחציתה של הדרך. משמאל (מערב) זורם לאיטו הירדן, ומימין (מזרח) הגדר של קיבוץ עמיר.

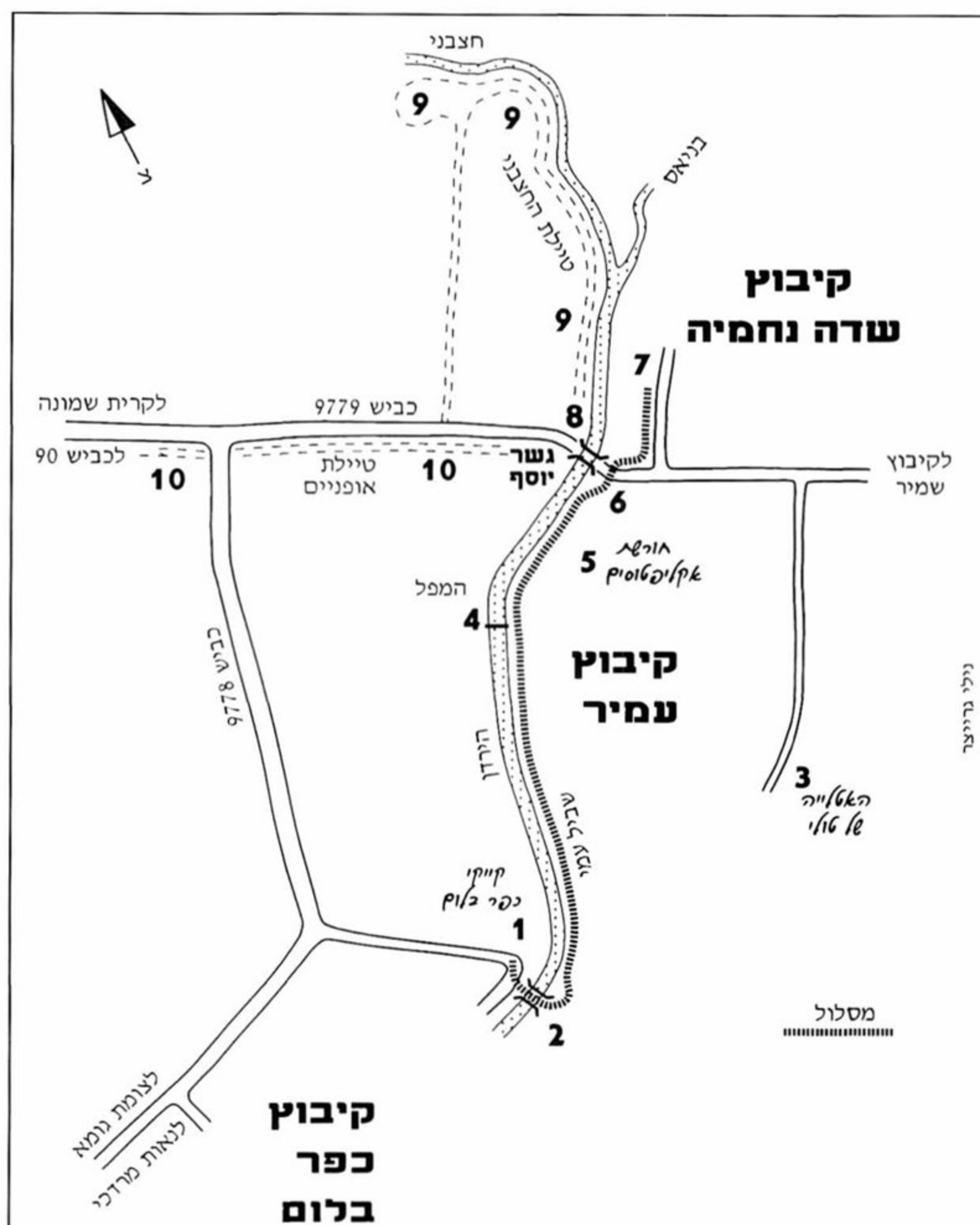
שמה הרשמי של הטיילת הוא "שביל עמי" לזכרו של נער מקיבוץ עמיר, שחצה את הכביש על אופניו בדרכו לבית הספר

בכפר בלום ונהרג בתאונת דרכים. לזכרו הקימה המועצה האזורית גליל עליון טיילת זו וכמה טיילות נוספות (בהמשך). לאורך המסלול, על השביל ממש, מובאים פסוקים מן המקרא שבהם נזכר הירדן, למעט אותם אלו שבהם נכלל גם השם המפורש. אין זה יאה, קבעו הפוסקים מרבני האזור, שהשם המפורש יהא למרמס. וכך, לאחר היסוסים, הוצאו אותן אבנים מביכות שכבר הוטבעו בשביל וחללן ניכר עד היום הזה.

לאורך הטיילת מגוון כלי הקשה מבזלת, המלווים את המטייל מתחילתה ועד סופה. כלי הנגינה הם מעשה ידיו של טולי באומן, פסל הבזלת מקיבוץ עמיר, בשיתוף עם חן צימבליסטה, מוסיקאי צעיר ומוכשר, וחסן חאתר, מומחה לחיתוך הבזלת, בן העדה הדרוזית ממג'דל שמש. הוא גם הפסל שפיסל את פסלו של סולטן אל אטרש, המנהיג הדרוזי משנות העשרים בככר במג'דל שמש (ובישובים דרוזים אחרים).

ומעשה שהיה כך היה:

לפני שנים ספורות התקיימה פעילות של פיסול סביבתי מעל מכתש רמון. חלק מן האבנים נלקחו מבזלת הרמון הקדומה והעושים בהן היו סתתי חברון. טולי וחן התרשמו מאד מצלילי ההקשה באבן השחורה, בעיקר כאשר עשרות סתתים היכו וחצבו בה ללא רחם. היתה זו סימפוניה של ממש לכלי בזלת, והיא שהובילה ל"מוסיקה מן הטבע", והתגלה הפוטנציאל המוסיקלי שלה. ואמנם, הבזלת בחיתוך מחושב של האבן הנכו-נה משמיעה צלילים מקסימים כאשר מקישים עליה. את זאת יודעים, למשל, גם הנזירים בטיבת, שבמקדשיהם הגונג הוא פלח בזלת או סלע וולקני אחר, וההד מתגלגל על פני גאיות ההימליה ונקיקיו

מפת טיולת הירדן

1. קייקי בכפר בלום 2. גשר על הירדן 3. האטליה של טולי בקיבוץ עמיר
5. חורשת אקליפטוסים עשירה 6. מנהרה 7. אתר הקייאקים והמסעדה התאילנדית
9. טיולת החצבני 10. טיולת אופנים חדשה

הדפדפות. מערכת "דפי בזלת" על גבי בסיס של אבן.

ג. ה"פריזמות". עמודי בזלת סדורים כמעין לוח שח עם חללים ביניהם. אין ספק כי אלה האחרונים הם תפארת כלי הבזלת.

בקיץ 1996, בימי המוסיקה בכפר בלום, נערך קונצרט ראשוני ויחודי

(וכך גם בכנסיות מסוימות באתיופיה ובארמניה, שבהן הפעמונים עשויים פלח בזלת מוארך).

שלושה טיפוסים לכלי נגינה אלו: א. הכלים החלולים המשמיעים צליל שונה כאשר מקישים עליהם במקומות שונים. יש פה אלמנט של חיבור והדבקת פלחי בזלת שונים. ב. ה"כסילופונים" או

בכלים נפלאים אלה. חן צימבליסטה התרוצץ בין הכלים-סלעים והפליא בנגינתו לתשואות הקהל. היה זה מעין קונצרט בכורה עולמי!

הכלים הפזורים לאורך הטיילת הם "פסולי החיתון" בלבד. לא ניתן לנגן עליהם ממש, אך רמז לעוצמתם ישמע גם ישמע. המהדרין יכנסו (באישור) לקיבוץ עמיר, אל האטליה של טולי באומן [3], סמוך לשער המוסד החינוכי, משמאל, שם יזכו לראות ולשמוע את הדבר האמיתי. או אז תתגלה גם איכותן ויחודן של הפריזמות. משהו שמיימי ועדין. יש להיזהר, ולא לשבור את הכלים מרוב התלהבות.

בהמשך נשמע רעם אדיר. ואכן, משמאל נגיע אל המפל [4] (המלאכותי, כמובן) על הירדן. בקיץ גולשים בו הקייקים ושאר כלי שיט. בשנות השי-שים, כאשר הוסדר אפיק הירדן, הוקמו בו מספר מפלים על מנת למתן את הזרימה והסחף.

נמשיך צפונה, ונגיע מעבר לגדר (מזרחה) לחורשת אקליפטוסים שבה שולבו מינים רבים ככל האפשר מעץ אוסטרלי זה [5].

והנה אנו חולפים במנהרה [6], מעין מחלפון רגלי מתחת לכביש שמיר – קרית שמונה. עוד רגע קט ואנו בכביש הכניסה לשדה נחמיה. משמאל (מערב) אתר הקייאקים והמסעדה התאילנדית [7] (להלן). כאן נמצא גם את רכבנו, ואם לאו, יש לשוב על עקבותינו לכפר בלום, ואזי יהא אורכו של המסלול 2 ק"מ.

כמה הערות

* כאשר נחלוף על פני גשר יוסף [8] מערבה ונרד מיד ימינה (צפונה), נמצא עצמנו בטיילת החצבני [9], הנמתחת על פני 1 ק"מ נוסף.

זוהי טיילת אחרת, רצופה אתרי פיקניק על הנחל ונגישה לרכב.

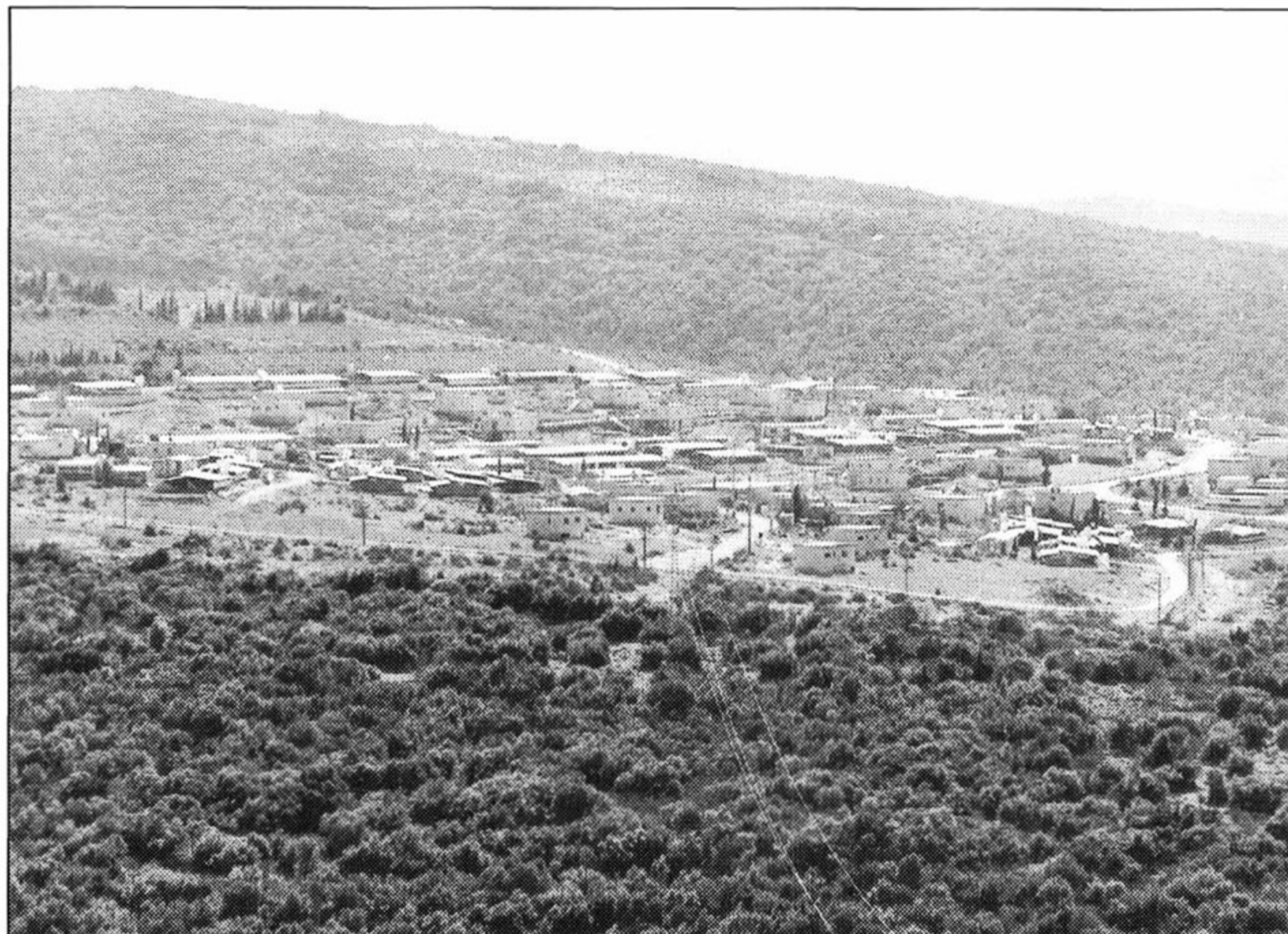
* בדרך מפותלת יותר ניתן להקדים ולצאת מנאות מרדכי לאורך האפיק הטבעי של הירדן (רצוי ממערבו), לגלות כמה פינות חמד נטולות מים. דרך כביש הגדר של כפר בלום, באיגוף ימני, ניתן להגיע לראשית המסלול (יש כמובן לבקש אישור למעבר מהמשק). מסלול זה רצוף באי אלו קשיים. הגדה המזרחית קלה יותר למעבר ורצופה, אך היא פחות אטרקטיבית.

* למהדרין והמוסיקלין יומלץ לפתוח באטליה בעמיר [3], ומשם לפסוע דרך כביש הגדר לגשר. זהו טיול המתבצע ממש בלב ליבו של הקיבוץ, ויש להצטייד, על כן, באישור (לקרובי משפחה בקיבוץ יתרון שאין ערוך לו).

* לעולם יומלץ ללכת מכפר בלום לשדה נחמיה ולא להיפך, כדי שהשמש תהיה בגב. מסלול זה מומלץ גם בימי גשם. מטריה קטנה – והכל נפתר. ממש כמו באירופה.

* טיילת המיועדת לאופניים, מוליכה מגשר יוסף אל מבואותיה המזרחיים של קרית שמונה [10]. הטיילת מעוטרת בעבודות הברזל של הפסל רני פרייס מידפת, "עשר וריאציות לנושא אופניים". שילוב של אמנות והומור. השביל צמוד לכביש הראשי מדרומו. בטיילת משולבים מאות אריחי קרמיקה עם מגוון קריקטוריות של אופניים (כמו למשל אופניים בהירוגליפים מצריים קדומים). כמו גם עקבות טבועים בבטון.

* לאורך הטיילת מתקני מים לשתייה, מי דן צוננים ומתוקים להפליא, וכן ספסלי ישיבה ופחי אשפה ומדרונות דשא מוריקים הגולשים אל הנחל. יופי של דבר. והעיקר, השביל מואר בלילה. והרי ההרכב המנצח: יוצאים מכפר בלום [1] באור יום אחרון, סועדים עד גרגור במסעדה התאילנדית והיפנית [7] במבואות שדה נחמיה, ושבים בחושך לאור הפנסים כפר בלומה. טיול שונה לגמרי בלילה, היפה גם לעיכול.

מושב מרגליות בצפון הרי נפתלי

מצודת שטו נף הצלבנית (מבצר הונין)

מסלולי סיור בהרי נפתלי

מיכה לבנה

הרי נפתלי משתרעים על פני שטח קטן, אך עשיר ביותר בפניני נוף וטבע. הטיולים בהם נחלקים לשני סוגים: טיולי אורך, מצפון לדרום, במקביל לציר הרכס; וטיולי רוחב, ממערב למזרח, היורדים מקו הרכס לעמק החולה.

1. סיור ברכב

לאורך רכס הרי נפתלי

טיול זה נמשך לאורך כביש 886, כולל אתרים רבים ומעצם טבעו הוא סיור רכב. הסיור מתחיל בקצה הצפוני ויורד דרומה, אם כי אפשר להתחיל גם ממקום אחר. מסלולנו יעבור במשגב עם, מצודת מרגליות, יער מרגליות, הר שנאן, מנרה, מצפור אמיר, מערת נזר, מצפה פאר, חגווי יפתח, שיש יפתח, קיבוץ יפתח ויסתיים בנחל קדש.

נתחיל את הסיור מקיבוץ משגב עם [1]. הקיבוץ שוכן על הר תלול ברום 840 מ', ונשקפות ממנו תצפיות מרהיבות מזרחה לעמק החולה ולחרמון ומערבה ללבנון, לכפר השכן עדייסה. כביש תלול יורד מכאן באלכסון לעבר מטולה ממש לאורך הגבול. הנסיעה בו דורשת אישור מיוחד.

נמשיך מכאן דרומה, לאורך הדרך ממשגב עם נראה מטעים, תחנות של משקיפי או"ם לאורך הגבול, ובשולי הכביש עצי בר קטנים של עוזרר אדום, המאדימים בסתיו בשפע פירות טעימים. מעט לפני מרגליות מסתעף שמאלה

כביש מס' 9977, היורד בתלילות לעבר תל חי. בכביש זה ניסע כחצי ק"מ עד לפנייה ימינה אל מצודת הצלבנים שטו נף [2] ליד מושב מרגליות. המקום היה מיושב בימי הרומאים, במאות הראשונות לסה"נ. במאה ה-12 בנו כאן הצלבנים מצודה קטנה וחזקה, מאבני גזית גדולות. ב-1167 נכבש המבצר בידי המוסלמים בראשות נור א-דין ונהרס בשרפה עזה. שרידיו נחשפו בראשית שנות ה-90.

11 שנה עמד המבצר בחורבנו, עד שנכבש שוב בידי הצלבנים, שבנוהו במתכונת גדולה יותר, וחצבו סביבו חפיר מרשים. המבצר עמד בפני המוסלמים 9 שנים. לאחר קרב קרני חטין שוב עבר לידי המוסלמים. ב-1219 הם הרסו את המבצר, מחשש שיפול שוב בידי הצלבנים.

במאה ה-18 שיקם מושל הגליל, הבדווי טאהר אל עומר, את המבצר במתכונתו הקודמת. מרשים במיוחד החפיר הצפוני, וכן התופעות הגיאולוגיות הנחשפות בחתך החפיר.

ליד המבצר שוכן מושב מרגליות [3], במקום שעד מלחמת העצמאות היה הכפר השיעי הונין.

בהמשכו של כביש 9977 המצטיין בנופיו, מסתעפות דרכי עפר אחדות ימינה (צפונה) בקו גובה. הראשונה שבהן מוליכה לעבר מכרות הברזל [4]. בשנות ה-50 התגלו כאן עפרות ברזל, ונערכו בדיקות לניצולן. התקוות נכזבו חרף הבדיקות היקרות שכללו חפירת

נקרות ופירים אופקיים לתוך ההר. דרכי עפר נוספות מוליכות ליערות קק"ל. התחתונה שבהן נבחרה כמסלולו של שביל ישראל (להלן).

בהמשך עובר הכביש ליד מחצבות כפר גלעדי, ובהן אתר עתיקות קטן ומעניין – יד חזקיה [5]. זוהי אחוזת קבר משפחתית יהודית מתקופת התלמוד (המאות ה-3 וה-4 לסה"נ).

מכאן מוליך הכביש אל כפר גלעדי ותל חי. משם קצרה הדרך אל אתרים נוספים כמטולה, נחל עיון ועוד.

ניסע עתה בכביש 886 דרומה. הכביש יורד אל אוכף עמק מרגליות ברום של 650 מ', עולה דרומה ומגיע לשמורת הטבע – יער מרגליות [6]. זהו חורש צפוף ועשיר שבו שולטים אלון מצוי ואלון התולע. בסוף האביב פורחים כאן אחי-רותם החורש בצהוב, לוטם מרווני בלבן ולוטם שעיר בוורוד.

ליד מנרה מגיע כביש 886 לנקודה הרמה ביותר שלו, 880 מ'. כאן מסתעף ימינה (צפונה) כביש אל הגבוה שבהרי רכס נפתלי, הר שְנָאָן (שיח' עֶבֶד), המתנשא ל-902 מ'.

נמשיך עתה למנרה [7]. הישוב העברי הראשון ברכס נפתלי, שהוקם ב-1943 ושוכן בגובה 880 מ'.

ממערב לישוב נראה הכפר הלבנוני חולה. ממצפור הצוק שממערב לישוב (כניסה בק"מ 71.7 בכביש 886, ליד שלט "לרכבל") תצפית מרהיבה מזרחה לקרית שמונה, לעמק החולה, למטולה, לגולן ולחרמון, וכן להרי הלבנון הנראים ממנו ביום בהיר. ליד מצפור הצוק נמצא הרכבל, שנחנך בקיץ 1998.

מהכביש המוליך לרכבל מסתעפת ימינה דרך עפר (עבירה גם לרכב) המוליכה אל מצפור [8] שממנו נשקף נוף מרשים במיוחד. המצפור, שהותקן

בטוב טעם, מנציח את החייל אמיר קרא שנפל בלבנון.

נמשיך עתה דרומה בין מטעי התפוזים והאגסים של קיבוץ מנרה, ונראה ממערב מעבר להם את הכפר הלבנוני הגדול מִיס א־ג'בל. בק"מ 69.1 מסתעפות שלוש דרכים ימינה ואחת שמאלה. דרך עפר מוליכה שמאלה (מערבה) אל חניון פיקניקים נאה בהר נזר (להלן); הדרך ימינה-קדימה (דרומה) מוליכה למצפה פאר (להלן); הדרך ימינה (מערבה) סגורה לאזרחים, והיא מוליכה לעבר הגבול. נפנה תחילה בדרך המוליכה ימינה-אחורה (לצפון-מערב) אל "מטע ואדי מִיס" של מנרה. הכביש סלול, והוא חוצה גדר בשער. שביל מתוכנן עתיד לעבור מימין לשער מעבר לגדר, אך בינתיים הוא איננו תקין. נעבור על כן בשער ונמשיך בכביש למטע. במקום שהגדר מתחלפת מגדר תיל דוקרני לגדר רשת, נרד מהרכב, נעבור בשער בקר בגדר (נסגור אחרינו את השער), ונלך בשביל מקביל לגדר, מעט מתרחק ממנה. אחרי כמה מאות מטרים ינחה אותנו השביל אל תוך מערת נזר [9]. בהתקרבתנו יימלטו ממנה יונים ובזים. זו מערה גדולה ויפה, שאין צורך בפנסים כדי להנות מיופיה, כי כיפת תקרתה התמוטטה בחלקה והאור חודר לתוכה. בפתחה גדלים עצי תאנה עבותים (פריים אינו אכיל), ומתקרית יורדים נטיפים עדינים. שוכנים בה יונים ועטלפים, בזים ותנשמות, ובנקיקיה מס-תתרים שפני סלע. מקירותיה משתלשלים צמחים עם פרחים יפים כמו שכרון זהוב, מציץ סורי ופעמונית. סמוך למערה פורחים באביב איריס נצרת, סחלב איטלקי וצמר מפוצל. בסמוך נראה הכפר הלבנוני מִיס א־ג'בל.

מהמסעף (ק"מ 69.1) יוצאת דרומה דרך עפר לבנה אל ראש הר מצפה פאר [10].

אות מחצבות "שיש יפתח" [12], שמפי-
קים מהן אבן גיר צבעונית משובחת
שנועדה בעיקר לציפוי חיצוני של קירות
בתים, אף שמבחינה גיאולוגית אין היא

במצפור נהדר זה הוקמה מצבה לזכרו של
חוסין, קצין דרוזי שהיה מג"ד בגולני
ומפקד נערץ ואהוב, שנפל בלבנון. נוסף
על התצפית המרהיבה מראש ההר,
מצטיין השטח בקרקע מיוחדת במינה,
רנדזינה לבנה שהתפתחה על גבי מסלע
קירטוני, והיא מצמיחה חברת צומח
אופיינית, הכוללת סחלבים, צמחי תבלין
ממשפחת השפתניים וצמחים ממשפחת
הלוטמיים. כן בולטים כאן גם דם
המכבים וחורשף מצויץ.

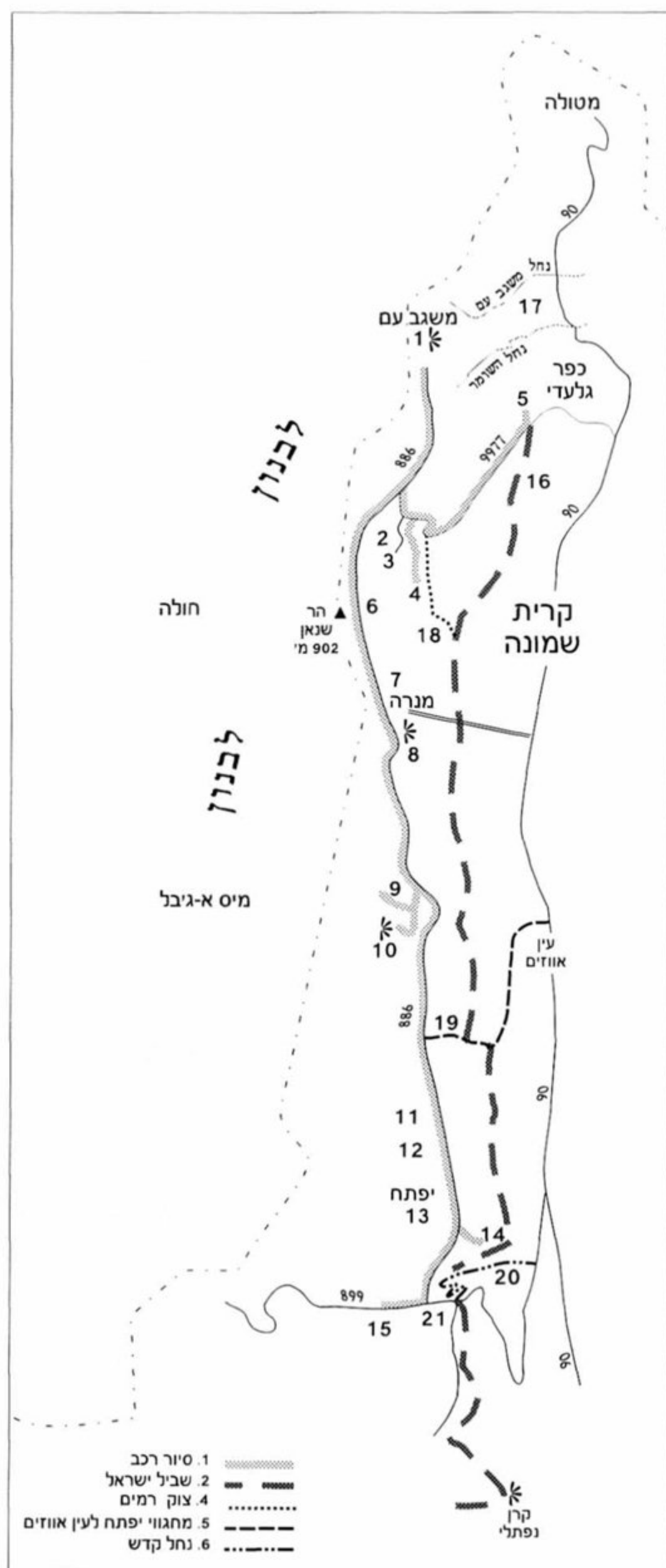
מעבר לכביש מזרחה הותקן חניון
מטיילים על הר נזר בין אורנים נטועים,
בקרקע שונה (טרה רוסה על מסלע של
גיר קשה). בתוך בתה של סירה קוצנית
מתגוננת הפריחה במינים אחרים של
סחלבים.

דרומה משם, בק"מ 65.5, מסתעף
מהכביש מזרחה שביל מסומן בכחול,
היורד לעמק החולה. השביל מזמן
תצפיות נוף, פריחה עונתית עשירה
ומגוונת, עדרי צבאים ותצפית על עופות
במבט מלמעלה למטה. באותו מקום
ממש מסתתר ממערב לכביש 886 אתר
נוף נהדר: חגווי יפתח [11]. זוהי מערכת
סדקים אנכיים בסלע גיר קשה, היוצרת
מבוכים ופסלי סלע פנטסטיים – גן עדן
לילדים ואפילו למבוגרים.

מעט מדרום מזרח לחגווי יפתח נמצ-

מפת מסלולי סיור בהרי נפתלי

1. משגב עם 2. שטו נף 3. מושב מרגליות
4. מכרות ברזל 5. יד חזקיה 6. יער מרגל-
- יות 7. מנרה 8. מצפור 9. מערת נזר
10. מצפה פאר 11. חגווי יפתח 12. שיש
- יפתח 13. קיבוץ יפתח 14. מצפור ליפא
- גל 15. חניון האלה 16. עין רועים
17. הר נוחה 18. צוק רמים 19. השביל
- הכחול 20. נחל קדש 21. מצודת ישע

חורבות המקדש הרומי בקדש, בשוליו המערביים של עמק קדש

ליפא גל [14]. ליפא היה עובד בכיר בקק"ל, שגילה רגישות נופית רבה בכל אשר פעל, וזכויותיו רבות בהכשרת מצפורים ומסלולי טיול בגליל ובנגב. בק"מ 62.7 שוב פונה שביל ישראל מזרחה, ומעביר את ההולך בו במסלול מקסים, אל תוך נחל קדש (להלן). 100 מ' ממערב לצומת הכבישים 886 ו-899 הותקן על-ידי קק"ל חניון נפלא למטייל-לים מתחת לעצי אלה אטלנטית עבותים [15]. האלה האטלנטית מפתחת במהירות גזע עבה ונוף כדורי רחב. היא מגיעה לשיא התפתחותה בעמק החולה ובבקעת קדש. אלה זו, שגילה נאמד ב-500 שנים, יכולה להצל ברווחה על 200 מטיילים. מכאן ניתן להמשיך לתל קדש, מקדש קדש, ודרך מצודת ישע (ראה עמ' 90), רמות נפתלי וקרן נפתלי לסיים במושב דישון.

בשטח המעבר שבין הרי נפתלי להרי צפת ולהרי מירון עוברים מסלולי טיול

שיש כלל. את תוצרתה נוכל לראות במנסרת השיש בקבוץ יפתח.

דרומה משם משתרעת בקעת קדש בקעה שטוחה עם קרקע עמוקה בלב האזור ההררי והסלעי. כולה נטועה, בעיקר תפוחים, קיווי, אגסים, שזיפים וזיתים.

קיבוץ יפתח [13] נוסד בידי לוחמי פלמ"ח, מחטיבת "יפתח", בנקודה רגישה וחשובה מבחינה בטחונית. משתרע על גבעה המתנשאת בשוליה של בקעת קדש. מחניון המטיילים מוליכה דרך עפר לעבר שמורת יער יפתח, שגדל בה צומח מיוחד במינו מבחינה מדעית, עיקר העניין בשמורה הוא פריחת איריסים באביב.

בנסיעה דרומה יורד הכביש מגבעת יפתח חזרה לבקעת קדש. בסוף הירידה (ק"מ 62.9) מסתעפת שמאלה (מזרחה) דרך עפר משולטת (ובה נמשך גם שביל ישראל) לעבר מצפור נהדר נוסף, מצפור

מקסימים כגון טיולי נחל אביב, נחל דישון, נחל קציון, מרות, נחל חצור, נחל צבעון, נחל גוש חלב, נחל דלתון, יערות ביריה, יערות ברעם (יער טבעי ויערות נטועים), הר פועה והר שפרה.

2. שביל ישראל

מתל חי נמשך שביל ישראל מעט מערבה, עד לתחנה מס' 3 של השביל. תחנה זו נמצאת סמוך לכביש 9977, ליד ק"מ 80 שלו. שלט עץ נאה בכביש האומר "עין רועים" מפנה אל השביל. מכאן נמשך השביל דרומה לאורך המדרון המערבי של הרי נפתלי, תחילה בירידה ובהמשך בעליה מתונה. הוא מנצל דרכי יעור של קק"ל, ועביר לרכב במהלך 8 הק"מ הראשונים שלו. מסביב נמצא יער נטוע, המגוון במיני עצים שונים: לצד אורן ירושלים יש מינים אחרים של אורן, וכן עצי ברוש, שיטה ועוד. לאחר 1 ק"מ מגיעים לעין רועים [16], במקום שנמצא חניון נאה עם שולחנות. המעיין הוכנס למערכת בריכות ותעלות. מימיו מזוהמים בשפכי ביוב ואסורים לשתייה.

אחרי עוד 3 ק"מ מצטלב שביל ישראל עם השביל הגיאולוגי (להלן) ומגיע אל חניון נאה, הוא "הפארק" של קרית שמונה. במרכז ניצבת קוביה ענקית של סלע שהדרדר מצוק ה"בלאנש" שלמעלה ונותר בשלמותו. מעט אחרי ה"פארק" מגיע השביל אל מחצבה בשכבה של אבן חול נובית צבעונית, מתור הקרטיקון התחתון. מכאן נמשך השביל דרומה תחת צילו של הצוק הענק, "הבלנש". בהמשכו עובר השביל, חליפות, בשטחי בור ויער נטוע. תחילה עדיין בדרכי עפר עבירות לרכב, ובהמשך מסתיימות הדר-כים (אזל התקציב...) והשביל עביר להולכי רגל בלבד. סמוך לראש הרכס מצטרף השביל אל מסלולו של "השביל

הכחול" [19] מיפתח לעין אווזים (להלן). ויורד עמו מעט מערבה, עד מצפור נאה על העמק. מכאן חוזר שביל ישראל דרומה לאורך "השביל האדום", על שפת המדרגה השניה של המדרון. במדרגה זו נטועים עצי פרי נשירים של ישובי האזור, והשביל מקיף את המטעים. מדרום למטעים חוזר השביל ופונה מערבה בעליה, ועובר ליד מצפור ליפא גל [14] (ראה סיור 1). כשני ק"מ אחרי המצפור מגיע השביל לכביש 886 בק"מ 62.9, ונמשך מעט דרומה בכביש.

במהרה שב השביל ונפרד מהכביש כדי לרדת ביובלו הצפוני של נחל קדש. זה אחד הקטעים הנאים ביותר של השביל, בתוך יער מצל של עצי אלון מצוי. כאן מצטרף שביל ישראל אל שביל נחל קדש (להלן), ומתפתל עמו עד למצודת ישע. מהמצודה ממשיך השביל, חוצה את כביש 899 אל קברו של נבי יושע ומשם הלאה דרומה, במקביל לכביש 886, עד לקרן נפתלי. משם ממשיך השביל לאוכף שבין הר יחמור לבין הר אליעזר, יוצא מתחום הרי נפתלי ויורד לנחל דישון.

3. הר נוחה

הר נוחה [17] מתרומם ממערב לכביש 90 בק"מ 475, בין שני נחלים: נחל השומר מדרום ונחל משגב מצפון. נחל השומר ידוע במיוחד בפריחת הצבעונים בראשית חודש מרס, בעת שנפגשים שם כל תושבי האזור, אחרי שלא נפגשו מאז ינואר, בביקורם בפריחת הנרקיס בתל אנפה. בנחל משגב פורח האיריס הנצרתי בסוף מרס.

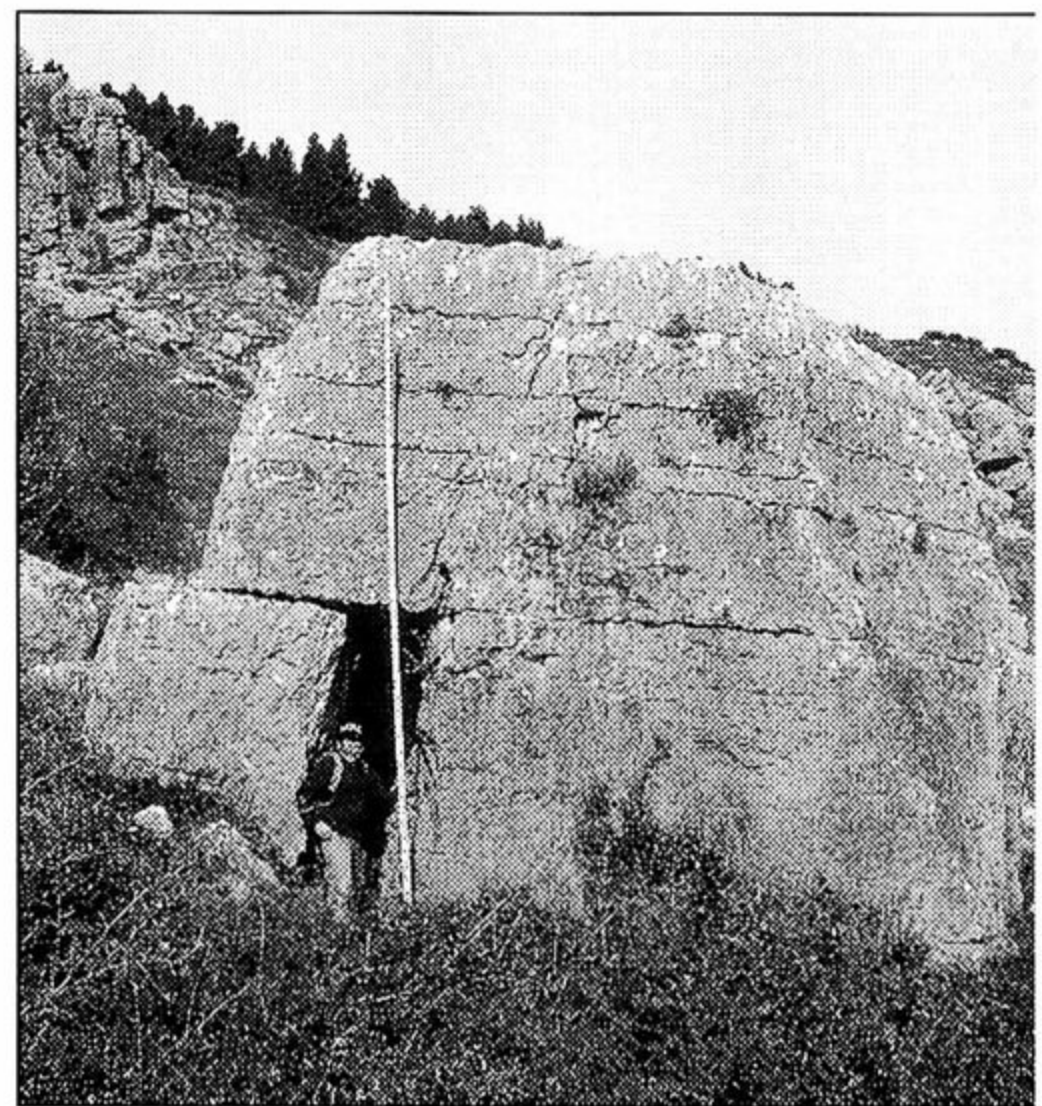
ההר שביניהם מצטיין בנוף, בחי וצומח ובמצאים הארכיאולוגיים: לחובבי עתי-קות מחכה כאן לא רק כפר קדום (חורבת נוחה העליונה) שקירות בתיו השתמרו עד גובה 2 מ', אלא גם קטע ארוך של דרך

רומית, שעלתה מעמק החולה לישוב, ואולי המשיכה ממנו להרים ומשם לים התיכון. לחובבי טבע יש כאן נוף פרוע של טרשים ציוריים ביותר, שפע פרחים ובהם איריס נצרתי ולוף מנומר, וכן עדרי צבאים ולהקות של שפני סלע.

כל השטח כלול בשמורת הטבע נחל משגב.

4. צוק רמים

המדרון העולה מקרית שמונה לעבר מנרה ומרגליות, נהדר בנופו ובפריחתו, אך הוא תלול ביותר ולא קל להליכה, לא בירידה ובוודאי לא בעליה. אולם יופיו מצדיק את המאמץ.

בלוק ענק שהתדרדר ממצוק רמים ונותר בשלמותו (ליד קרית שמונה)

האתר הבולט במדרון הוא צוק "בלא-נש", העשוי אבן גיר שגובהו כ-40 מ'. השבילים עוקפים אותו והרכבל עולה בחלקו הדרומי.

מומלץ להליכה השביל הגיאולוגי [18], ובו שלטי הסברה בלשון שווה לכל

נפש, על נפלאות המסלע המיוחד ואופן היווצרותו. נעבור בשכבות קדומות במיו-חד מתקופת הקרטיקון התחתון, ובהן אבן חול צבעונית, צוק "בלאנש", מכרות הברזל, ואפילו מאובנים.

לצד פלאי הגיאולוגיה ניתן להתבשם באביב מפריחה נהדרת של איריס נצרתי, איריס הדור, בן-חצב יקינטוני, מרוה ריחנית, סיפן התבואה, ולריאנה איטל-קית ועוד. רקפות פורחות כאן בשפע מהמם כל החורף, החל באוקטובר. כלניות בכל הצבעים מתחילות לפרוח בפברואר. שפני סלע, צבאים, חיוויאים ובזים מעשירים את החוויה.

5. מחגווי יפתח לעין אווזים

הטיול עובר בקטע אופייני למדרון היורד מהרי נפתלי מזרחה לעמק החולה. הוא נמשך כ-3 או 4 שעות, ומומלץ בחודשים פברואר עד אפריל, בעונת הפריחה, אך לא בעת גשם או אחריו, כאשר המדרון חלקלק. המדרון אינו רצוף, אלא יוצר מדרגות, דבר הבולט במיוחד בירידה בשביל זה, שמתחלפים בו קטעים ובהם מדרונות (אחד מהם תלול למדי) בקטעים מישוריים. השביל, המסומן בכחול [19], ראשיתו בק"מ 65.5 בכביש 886, מול חגווי יפתח. במהלכו עוברים בשדות פריחה מתחלפים עם העונות, מכלניות דרך נוריות לפרגים. במרס אין מתחרה לאיריס הנצרתי, אך גם לדבורנית דינסמור אין במה להתבייש, וכמוה בן חצב יקינטוני, ולריאנה איטלקית ורבים אחרים. גם שיחים ועצים פורחים בשפע, מקידה שעירה בצהוב ועד לאגס סורי בלבן.

הנוף כלפי מזרח מרשים לא פחות: עמק החולה והרי הגולן והחרמון. אם יתמזל מזלנו נוכל לראות גם עדרי צבאים ושפני סלע, ולהקות של עופות דואים

בעונותיהם: דיה בחורף, חיוויאי בקיץ, שקנאי וחסידה בעונות הנדידה בסתיו ובאביב, ובז מצוי במשך כל השנה.

השביל יורד בתלילות במדרגה האמצעית של המדרון, ובתחתיתה אפשר להבחין כי עברנו אל רצועת צומח שונה, נמוכה ויבשה יותר. בין היתר, לפי הופעתה של המרוה הריחנית, צמח עם ריח תבלין עז, המאפיין טובב ים תיכוני יובשני. עצים בודדים מפותחים של אלה אטלנטית וחרוב בולטים על רקע הנוף החשוף.

הטיול מסתיים בעין אווזים, ק"מ 462.8 בכביש 90.

6. נחל קדש

נחל קדש [20] הוא הנחל היחיד שהצליח לחתור עמוק במדרון היורד מהרי נפתלי מזרחה. הוא יוצר קניון נהדר, עמוק ומרשים, ובו מפלים (יבשים רוב ימות השנה, כמו הנחל עצמו) וצוקים אדירים. צלעות הנחל מכוסות בחלקן בחורש, ההופך לקראת האפיק ליער כבד-צל של אלון מצוי וקיסוסית קוצנית, עם מעט מאד מלווים נוספים כגון אלה ארצישראלית ולבנה רפואי. השביל באפיק (מסומן היטב) הרפתקני ומעניין, כרוך בקפיצות בלתי פוסקות על סלעים, אך אינו קשה מדי. לנחל שתי זרועות, צפונית ודרומית. המסלול הקצר יורד בזרוע האחת ועולה באחרת. הוא יוצא מהרחבה שממזרח למצודת ישע (או מסתיים בה, כרצונכם). תחילה הוא מוליך דרומה אל תצפית נהדרת לעבר הקניון של נחל קדש. כאן, ברמה שבראש המדרון התלול של הקניון, מתפצל השביל: סעיף אחד נקרא "שביל הפלמ"ח", על שם חיילי הפלמ"ח שהעפילו מכאן בנסיונם לכבוש את

המצודה במלחמת העצמאות, בפסח תש"ח. שביל זה יורד בתלילות מערבה במקביל לנחל המתעמק עד למצודת ("פילבוקס"), ומשם יוצא דרומה בדרך עפר עד לכביש 899 בק"מ 61.

הסעיף האחר חופף את שביל ישראל. הוא ממשיך מערבה בראש המדרון היורד לנחל, במקביל למעלה הנחל. אחרי כ־10 דקות נגיע למקום שהנחל למטה כבר אינו כה עמוק, ושם נרד בשביל ליובלו הדרומי של הנחל. כאן נכנס לעולם שונה וקסום: עצים גבוהים למדי, רובם אלון מצוי, משרים צל כבד כל ימות השנה, ומטפסים, כגון קיסוסית קוצנית מגבירים את הרושם של סבך בעבי החורש. מעתה יורד השביל מזרחה בתוך אפיק הנחל, מטפס במורד סלעים ציוריים ואשדות קטנים, ומוליך במסלול הרפתקני ומעניין, אך לא קשה מדי, בממלכתם של שפני סלע. נרד כחצי שעה או מעט יותר, עד לפגישה עם הזרוע הצפונית של הנחל. כאן שוב מסתעף השביל. המסלול הרגיל, עמו נמשך גם שביל ישראל, פונה כאן שמאלה, כמעט אחורה, ועולה בזרוע הצפונית של הנחל, עד שנגיע לאחר כחצי שעה של טיפוס יפה, לכביש 886 בק"מ 62.7. בסוף חודש מרס, או בראשית אפריל נוכל למצוא במרומי המדרון שמצפון לנחל פריחה של איריס הדור, אחד היפים והנדירים בפרחי ארצנו. המסלול אינו קל, אך הוא שווה לכל נפש. המסלול הארוך יורד בנחל המאוחד עד לעמק החולה, עוקף את המפלים הגדולים (מדרום). הוא עובר בקניון נהדר, אך ההליכה בו קשה יותר, מיועדת למיטיבי לכת בלבד, ומחייבת זהירות, שכן השביל עובר לעתים על פי תהום. השביל מסתיים בכביש 899 בק"מ 64 שלו.

טיולים בחבל כורזים

מיכה לבנה

מפת סימון שבילים מס' 1, פרט למסלול "הירדן ההררי" בשוליו. אך יש בו כמה נקודות בעלות עניין, שיתוארו במסלול, שעיקרו נסיעה מאתר אחד למשנהו.

1. טיול בירדן ההררי

מכל אורכו של נהר הירדן נותר רק קטע טבעי קצר בצורתו המקורית: 13 ק"מ מגשר בנות יעקב עד לכנרת. זהו הירדן ההררי היורד מרום של 60 מ' עד לרום של מינוס 210 מ', בשיפוע ממוצע של 2%, שנחשב לשיפוע תלול למדי לנהר. לכן גורפים עמם המים לא רק חלוקים, אלא אפילו סלעים גדולים. הסלעים שבאפיק מקציפים את המים הזורמים בו ויוצרים נוף אשדות מרהיב. גורם חשוב אחר בנוף הוא גלישות הקרקע: ערוץ הנהר נמצא עדיין בתהליך של התעמקות והתרחבות, כפי שמעידות הצלקות "הטריות" בצלעותיו, המתחדשות מדי שנה, כאשר מי הגשמים גורפים סלעים ואדמה מהמדרון. צלקת טיפוסית גובהה 10-50 מ' ואורכה 50-100 מ'. החוקר משה ענבר מנה כ-50 "צלקות" כאלה. הן מהוות מחסום לשבילי הליכה, ולכן אין מסלול הטיול יכול לעבור לכל אורכו ממש ליד הירדן שבתחתית המדרון.

הירדן יוצר כאן ערוץ עמוק ותלול גדול, כמעט קניון, שעומקו בין 150 מ' ל-300 מ'. המדרונות התלולים משמשים למרעה צאן ובקר. הצומח לאורך המסלול עיקרו סבאנה של שיזף מצוי ושקד

חבל כורזים הוא כתם "יתום" בחלוקה הגיאוגרפית של ארץ-ישראל. אין הוא כלול באף אחד מן האזורים המקובלים: ספק חלק מבקעת הירדן, ספק חלק מהרי הגליל. ואם גליל, האם ראוי הוא להחשב על הגליל העליון או התחתון? ובעצם אולי הוא בכלל חלק מן הגולן? הרי יש לו הרבה מן המשותף עם הגולן: הבזלת המכסה את רוב שטחו, תולדות האדם בתקופות השונות ויותר מכל, מאות הדולמנים הפזורים בו בדומה לגולן. פרטים רבים בשיטות הבנייה של בתי המגורים בתקופת התלמוד דומים אף הם: הקירות החיצוניים, הגגות, ובמיוחד הקירות הפנימיים בעלי ה"חלונות" הבנויים ("קיר כורזים"). אכן, מבחינות רבות ראוי היה חבל כורזים להחשב על הגולן. השוני נובע בעיקר מן הירדן החוצה אותו, על כל המשתמע מכך.

רובו של החבל אינו מתאים לחקלאות מודרנית והוא משמש למרעה בקר וצאן. בחלקים אחדים, במיוחד בדרומו, במדרונות אל הכנרת, הוכשרו שטחים קטנים לחקלאות אינטנסיבית במיוחד. חממות ושאר בתי צמיחה, אפשר להכ-שיר כמעט בכל מקום, בהשקעה גדולה של עבודה ושל מים, דבר הנעשה בעיקר בשטחי הישוב כרכום.

נופו של האזור, שהוא חדגוני למדי, בנוי ברובו גבעות מתונות משובשות בטרשי בזלת מעוגלים. אין תימה כי בכל החבל אין כמעט מסלולי טיול (ראה

קטן עלים. מפברואר עד אפריל הנוף מצטיין בפריחה עשירה ונהדרת, המת-חלפת אחת לשבועיים: החל במרבדים נרחבים וצפופים של כרמלית נאה בצבע ורוד ורקפות והמשך ברבבות כלניות בשלל גוונים, במשטחים ענקיים של תורמוס ההרים ועד לשיא הפריחה האביבית, על שפע צבעיה וריחותיה. יצוין בין היתר הפרח הנדיר דונגית ארצישראלית, שאינו גדל בשום מקום בעולם פרט לארץ-ישראל ולסוריה, וגם בהן אין למצאו אלא במקומות מעטים, ואילו כאן הוא גדל בשפע ובצפיפות.

טיולנו יתחיל סמוך לגשר בנות יעקב [1]. בראשיתו שני אתרים חשובים, המושבה הנטושה משמר הירדן [2] ומצד עתרת [3], שהביקור בהם מתואר להלן בפרק "טיול רכב בחבל כורזים". ממצד עתרת נרד מזרחה לירדן בשביל שחור, הממשיך לאורך הירדן דרומה עד לטחנת מצד עתרת. זו טחנת קמח חרבה, שפעלה בצורה של "טחנת מגלש". המים לא נפלו לתוך ארובה אנכית, כמקובל ברוב טחנות הקמח העתיקות בארץ, אלא למרזב אלכסוני. זו כנראה שיטה זולה יותר, אך בזבזנית במים, והשתמשו בה רק במקומות מעטים בארץ, שבהם המים זרמו בשפע, כמו כאן.

ליד הטחנה יוצר אפיקו של הירדן פיתול של פניה כפולה: תחילה ימינה (מערבה), ואחר שוב שמאלה (דרומה). זאת הנקודה שנבחרה להטיית מי הירדן במסגרת מפעל המים הארצי בשנת 1953. הנסיון נקטע באבו בשל ההתנגדות הסורים. אפשר לראות עדיין את הסכר שהוקם אז וחלקים מן התעלה שתוכננה להטיית המים [4].

מכאן דרומה מוליכות שתי דרכים: דרך לרכב (מסומנת באדום, עבירה לכל רכב), ושביל להולכי רגל, מסומן בשחור.

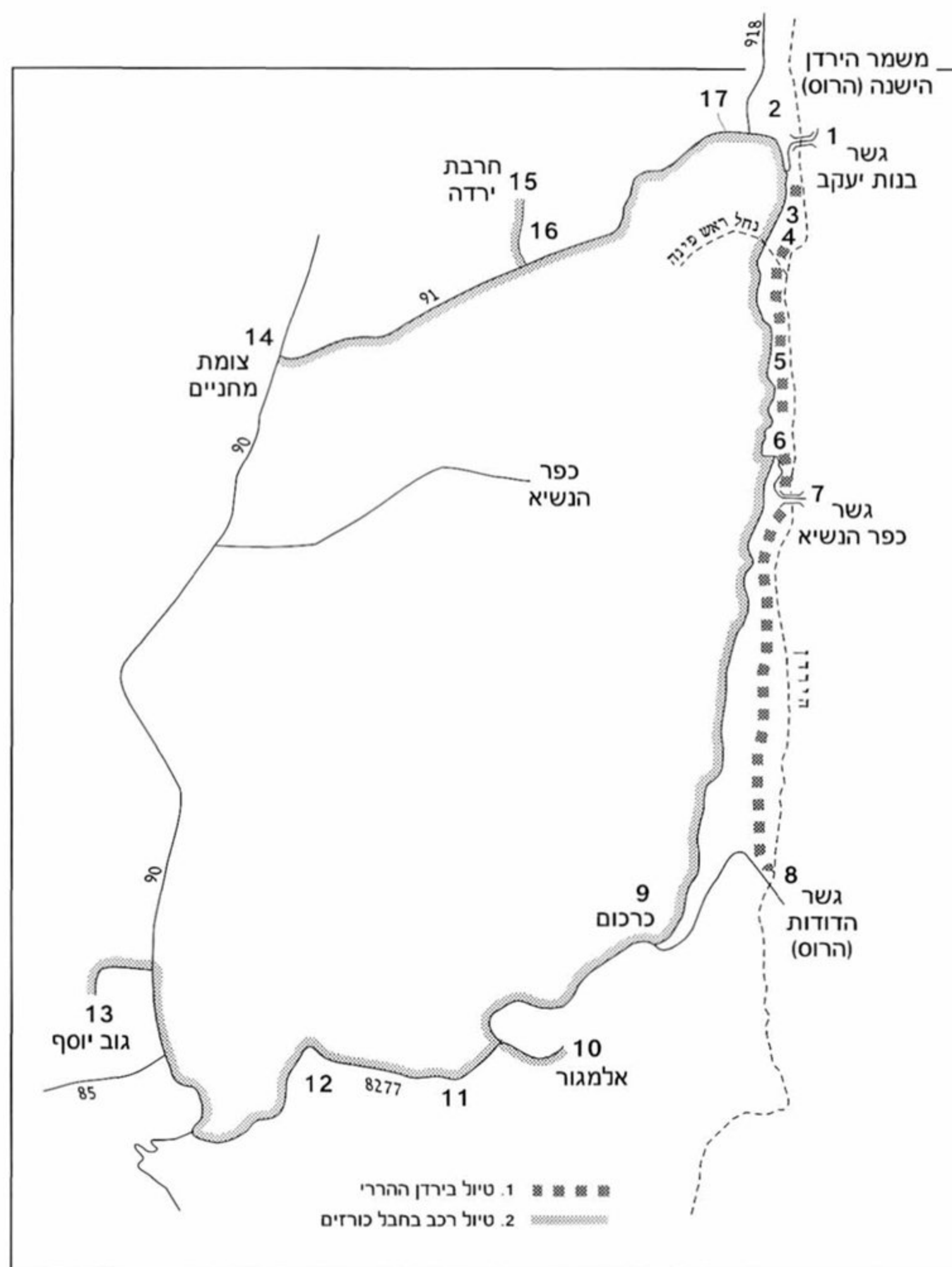
בין שתיהן עובר קו שלישי, הוא תוואי ההטיה של 1953. אלה 3 קוים מקבילים המרוחקים זה מזה כדי 200 מ' בלבד, ושמדי פעם נפגשים, מתמזגים ונפרדים שוב.

השביל השחור יוליך אותנו תחילה על גבי הסוללה שבין הירדן לבין תעלת ההטיה. קטע זה של תעלת ההטיה מנוצל כיום על-ידי המפעל ההידרואלקטרי של כפר הנשיא (ראה להלן, טיול רכב). במהרה נכנס השביל אל תוך אמת מים המוליכה אל טחנת קמח נוספת [5], מיוחדת במינה: בראשית המאה ה-20 זו הוסבה למשאבה. בכוח נפילת המים הרבים שאב המתקן והעלה מעט מים לגובה רב להשקיית השדות של המושבה משמר הירדן.

מיד אחרי הטחנה חוצה השביל את נחל ראש פינה, שבאפיקו נובעים מעיינות קטנים אחדים. זהו הנחל הגדול ביותר הנכנס לירדן ההררי ממערב, ובשעת שטפון אין לחצותו במסלול השחור. תחילת הנחל בהר כנען, אורכו 13 ק"מ, ושטח אגן הניקוז שלו כ-40 קמ"ר.

בהמשך נחסמת הדרך לאורך האפיק על-ידי גלישות קרקע תלולות, והשביל פונה, על כן, מעלה על תוואי ההטיה. מכאן נשקפות תצפיות מרהיבות על ערוץ הנחל והתופעות המלוות אותו, כגון גלישות הקרקע בצלעות הנחל והאשדות באפיקו. לאורך הנחל נמשכת שדרה של עצי ערבה, דולב ומילה, ואילו במדרונות צומחים עצי דליל, ובפברואר יש כאן פריחה מרהיבה של שקדיות.

השביל השחור ממשיך לאורך תוואי ההטיה, בעוד שהדרך האדומה לרכב עוברת קרוב מעליו. לבסוף מתאחדות שתי הדרכים, סמוך למקום שמסתעפת דרך רכב נוספת (מסומנת בכחול), העולה לעבר כפר הנשיא [6] (הדרך הכחולה

מפת מסלולי סיור ברמת כורזים

1. גשר בנות יעקב 2. משמר הירדן הישנה (הרוס) 3. מצד עתרת וטחנת מצד עתרת
4. סכר ותעלת ההטיה 5. טחנת קמח 6. דרך מסומנת בכחול 7. גשר כפר הנשיא
8. גשר הדודות (הרוס) 9. כרכום 10. אלמגור 11. דולמנים 12. כורזים העתיקה
13. חורבת גוב יוסף 14. צומת מחניים 15. חרבת ירדה 16. משמר הירדן 17. גדות

האמצעי המשוכלל ביותר בעולם ליציקה מהירה ומדויקת של תעלת הבטון, אך כיום זוהי גרוטאה מעוררת רחמים. כאן מסתעפת דרך העפר: הסימון האדום פונה ימינה לעבר המשך תוואי ההטיה, ואילו ישר יורדת הדרך לעבר אפיק הירדן, אל גשר כפר הנשיא [7]. הדרך היורדת, (בשחור), פחות עבירה

משובשת מאד בעת כתיבת הדברים). 100 מ' דרומה מכאן נראה קטע גמור של תעלת המוביל הארצי הישן. חלק מה-תעלה מצופה אפילו בבטון, ולידו ניצבת המכונה הנטושה ליציקת בטון, שהיתה בזמנו גאוותה של מדינת ישראל: העתו-נים שרו לה שירי הלל, כהישג בינלאומי של ההנדסה הישראלית, שפיתחה את

לרכב מהדרך האדומה. המעבר על גשר כפר הנשיא מוגבל לרכב שטח בלבד, ואף זה, חלילה, לא בשעת שטפון.

מגשר כפר הנשיא נפרד הסימון השחור מדרך העפר, וממשיך כשביל הולכי רגל לאורך הירדן דרומה, כשהוא נותר בגדה המערבית, ופוגש את הכביש ליד "גשר הדודות" [8]. המשך זה קשה מאד להליכה, ואף שאורכו 5 ק"מ בלבד הוא נמשך כ-4 שעות של הליכה מאומצת.

לכן מומלץ לסיים את הטיול הרגלי בביקור בגשר כפר הנשיא, ושם לפגוש את הרכב ולנסוע אל "גשר הדודות".

"גשר הדודות" הוקם בשנת 1974 כשילוב של גשר אירי וגשר צינורות. בדצמבר 1975, בעיצומו של גשם חזק, יצאו "הדודות הטובות" של הוועד למען החייל בצפת להביא עוגות לחנוכה לחיילים בגולן. הנהג ניסה לעבור בגשר למרות שהיה מוצף מעט. המכונית נתקעה באמצע הגשר, ובמהרה עלו פני המים. אחת הדודות, חנה אייזנברג, נסחפה ונהרגה, ושאר נוסעי המכונית נחלצו בקושי רב. בשטפון נוסף בפברואר 1985 סחפו המים כליל חלקים מיסודות הגשר, והוא יצא מכלל שימוש ונהרס. מ"גשר הדודות" יוצא הכביש אל הישוב הקהילתי כרכום [9], וממנו לעבר אלמגור, כורזים והכנרת. ראה טיול מס' 2.

2. טיול רכב בחבל כורזים

את האתרים החשובים בחבל כורזים אפשר לכלול במסלול נסיעה היוצא מצומת מחניים [14] (ק"מ 443.5 בכביש 90, מסעף כביש 91) מזרחה בכביש 91, ממשיך ליד גשר בנות יעקב דרומה בדרך עפר טובה עד כרכום, ומשם חזרה מערבה בכביש 8277.

חרבת ירדה [15]: בית חווה של אפנדי

ערבי מראשית המאה ה-20 על גבי אתר עתיקות. הכניסה בדרך צרה המסתעפת מכביש 91 צפונה בק"מ 3.2. חשיבותו העיקרית של האתר היא בהיותו במוקד השטח שבו עצר צה"ל במאמץ אדיר (ובקרבות רבים, כ-80 חללים) את הצבא הסורי בשלבה האחרון של מלחמת העצמאות. כעדות המצבות הרבות במ-קום.

נמשיך בכביש 91 מזרחה. נעבור על פני מושב משמר הירדן [16]. הוא הוקם כאן בשנת 1949 ונושא את שם המושבה משמר הירדן, ששכנה כמה ק"מ מזרחה יותר (להלן), ואשר נהרסה במלחמת העצמאות.

בהמשך נעבור ליד קיבוץ גדות [17], שסבל קשות מתותחי הסורים עד מלחמת ששת הימים. למעשה חרבו בתי הקיבוץ כליל בראשית 1967, והישוב הוקם מחדש במקומו הנוכחי, מעט מערבה ממקומו הקודם.

מיד אחרי גדות מסתעף צפונה כביש 918, כביש האורך של מזרח עמק החולה, למרגלות הגולן, במקביל לכביש 90 שבמערבו של עמק החולה.

כאן שכנה המושבה הוותיקה משמר הירדן [2], שנכבשה בידי הסורים במלחמת העצמאות אחרי קרב גבורה של אנשיה. שביל מוסדר מוליך דרך חורבות בתי המושבה, ושילוט שהושקעה בו מחשבה רבה, מספר את תולדותיה.

בהמשך פונה הכביש תחילה ימינה, ואחר פניה חדה שמאלה אחורה לעבר גשר בנות יעקב. בפניה זו נעזוב את הכביש ונמשיך ישר דרומה בדרך עפר טובה המסומנת בסימון שבילים אדום. במהרה מסתעפת ממנה דרך שמאלה אל תל עתרת [3]. זהו אתר של עיר מקראית שאיננו יודעים את שמה, ואשר עיקר חשיבותה נובע ממיקומה ליד המעבר על

מצד עתרת בצילום אוויר מדרום

דרך נוספת המסתעפת שמאלה מוליכה אל טחנת מצד עתרת ואל נקודת ההטיה של שנת 1953 (ראה טיול מס' 1). בהמשך נעבור ליד המפעל ההידרואלקטרי של כפר הנשיא [5], שהוקם בשנת 1992, ומוליך חלק ממי הירדן (בתעלה שנחפרה עבר מפעל המים הארצי ב-1953 וניטשה), מהלך 400 מ' אל אגם תפעולי ששטחו 40 דונם. משם יורדים המים בגלישה של 33 מ' בצינור אלכסוני שקוטרו 2 מ', ומפעילים טורבינות לייצור חשמל. תפוקת המפעל מגיעה בשיאה לכדי 2.5 מגואט, ובממוצע ל-1.7 מגואט. בהמשך הנסיעה עולה הדרך לנקודה הגבוהה ביותר. ברחבת החניה, הנמצאת בפניה ימינה, נרד מהרכב לתצפית מרהיבה על ערוץ הירדן [6]. נמשיך דרומה (ראה טיול מס' 1), נבקר בגשר כפר הנשיא ו"גשר הדודות", וליד הישוב הקהילתי כרכום נפגוש בכביש האספלט לאלמגור. בין המקומות הר-אויים לביקור נזכיר את אלמגור [10], כורזים, ח'אן גוב יוסף [13] וכן אתרי הכנרת.

הירדן. הצלבנים בנו כאן מבצר וקראו לו ואדום יקוב – מעבר יעקב או שסטלה. הערבים קראו לו קצר עתרה. המבצר הצלבני מצד עתרת הוקם על גבי התל הקדום. הוא נבנה בקדחתנות במשך כחצי שנה, מאוקטובר 1178 עד אפריל 1179, וכנראה לא הושלם, אך חומותיו אדירות ומרשימות. המוסלמים, בראשות צלאח א-דין, פרצו למבצר אחרי שמוטטו את החומה באמצעות מנהרה. תאורים דר-מטיים של הבנייה והכיבוש נותרו בכת-בים צלבניים ומוסלמיים כאחד מאותה תקופה. בחפירות שנערכו באתר החל ב-1993 נמצאו שרידים ארכיאולוגיים חשובים מימי הביניים. מעניין לא פחות הממצא הגיאולוגי: בחומות המבצר בצפון ובדרום נמצאה תזוזה של החלק המזרחי צפונה ביחס לחלק המערבי בשעור של כ-2 מ', הממחיש את התיאור-ריה של תזוזת הלוחות, לפיה נע מזרח הירדן צפונה לאורך שבר ים המלח. משערים שעיקר התזוזה חלה בעת הרעש הגדול, שפקד את האזור ב-20 במאי 1202. נמשיך לנסוע בדרך המסומנת באדום.

מקור התמונות והאיורים

הוצאת אריאל מודה בזאת לכל המוסדות והאישים שהואילו בטובם להעמיד לרשותה את אוספיהם:

תמונות שנמסרו בידי המחבר: עמ' 16-32 ; 67-80
ארכיון קק"ל: עמ' 35, 36, 87, 103, 108, 111, 112 א
ארכיון גרוסמן, טבריה: עמ' 39 א
באדיבות מרים גיליס-קרליבך: עמ' 39 ב
באדיבות נתן שור: עמ' 40 (צילם: רפאלוביץ), 61, 104 (צילם: רפאלוביץ)
הארכיון הציוני: עמ' 41
מאוספי ההוצאה: עמ' 42, 43, 71, 72, 119, 128, 132
ליאו קהאן: עמ' 44, 48, 49, 107
לי ביין: עמ' 63
צילומי חליל ראעד (באדיבות דב גביש): עמ' 77
אלי שילר: עמ' 86, 97, 99, 101
באדיבות מינהלת הרכבל: עמ' 89
מתוך "משמר הירדן, מושבת הספר שנפלה": עמ' 109, 110
באדיבות רוני אלנבלום: עמ' 140

המפות בעמ' 10, 114-136 (למעט 131), מעשה ידי נילי גרייצר

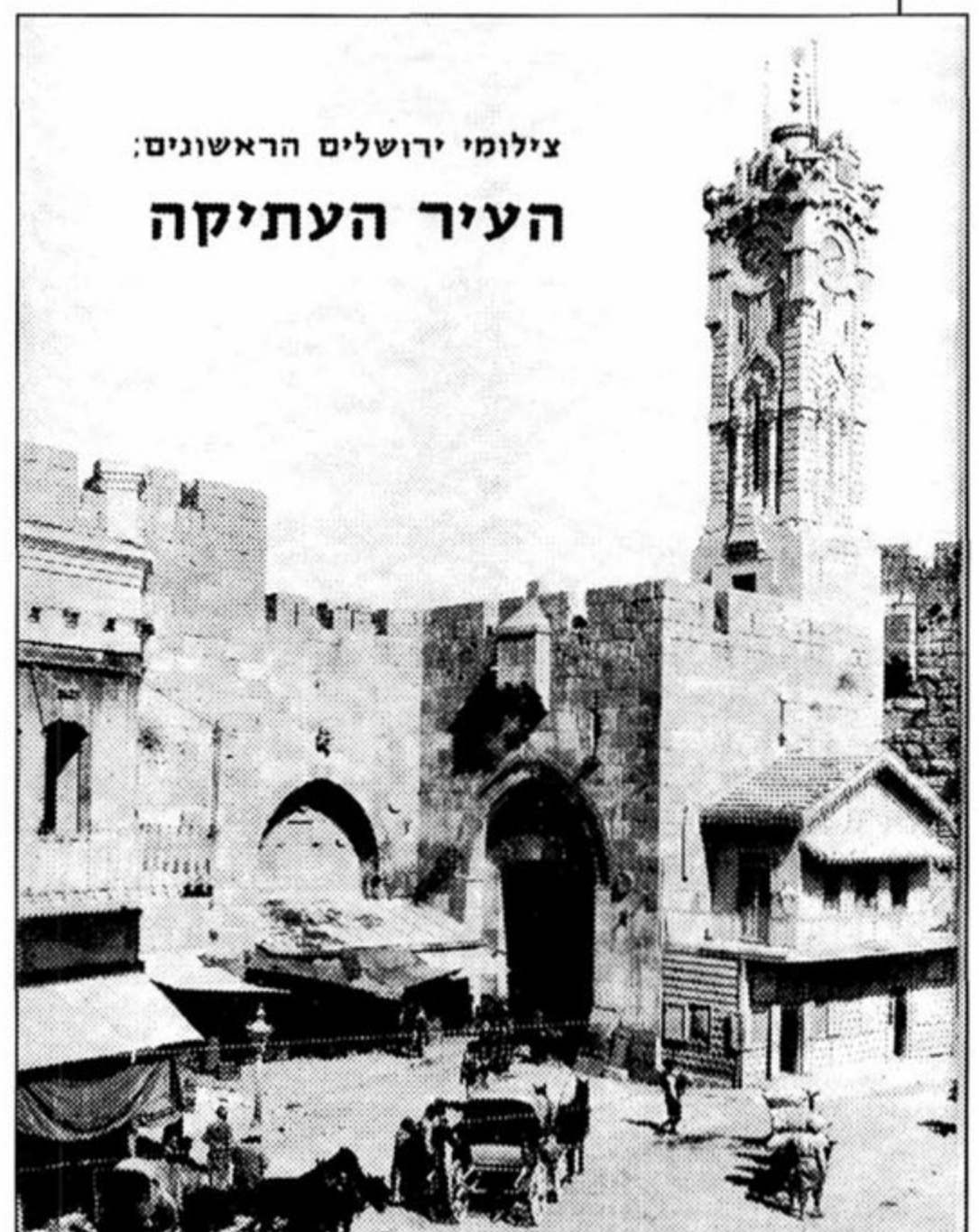
צילומי ירושלים הראשונים; העיר העתיקה צילומי ירושלים הראשונים; העיר החדשה

הספרים, שראו אור לראשונה לפני כעשרים שנה, זכו להצלחה רבה והופיעו עד עתה בכעשרים מהדורות! הם מופיעים עתה בהדפסה מחודשת ומוצעים בהנחה מיוחדת למנויי אריאל.

שני אלבומי צילום מרהיבים, המתארים את נופי ירושלים בימים עברו, במאות תמונות נדירות מאין כמוהן (1839-1920). הספר מופיע בהדפסה מחודשת במחיר נמוך במיוחד. שי מרגש לכל אירוע.

צילומי ירושלים, העיר העתיקה
הכרך, המוקדש לעיר העתיקה, כולל מאות תצלומים נדירים מראשית הצילום. בספר מבוא כללי על ראשית הצילום בירושלים, וכן סקירה על נופי ירושלים במאה ה-19, לאור התצלומים הראשונים. 256 עמ'.

צילומי ירושלים, העיר החדשה
הספר כולל מראות נדירים של העיר החדשה בראשיתה: השכונות הראשונות והרחובות המרכזיים בבניינם; סביבות ירושלים, אישים ומלאכות בירושלים מימים עברו. 208 עמ'.

פורמט אלבומי, 27x22 ס"מ, נייר כרומו משובח, כריכה קשה. הסבר עברי-אנגלי

מחיר קטלוגי: 98 ש"ח כל כרך

מחיר מבצע למנויים עד ל-25.5.02: 65 ש"ח כל כרך

שני הכרכים ביחד: 120 ש"ח

"ספרי איכות"

"ראוי למלוא השבח על היוזמה הנהדרת"

(אהוד בן עזר, "הארץ", 9 במאי 2000)

סדרה חדשה בהוצאת אריאל

הסדרה כוללת ספרים בנושא ארץ-ישראל, הרואים אור מחדש. רובם ספרי איכות חשובים, שאזלו מזה זמן רב. הספרים מופיעים בעיצוב חדשני, בתוספת הקדמה ואיורים.

רשימת הספרים שראו אור עד עתה ומחיריהם לאחר הנחה:

14. עארף אל-עארף / תולדות באר שבע ושבטיה;
שבטי הבדואים במחוז באר שבע (שני ספרים בכרך אחד) 55 ש"ח
15. נתנאל לורק / מלחמת ישראל
מלחמת הערבים ביהודים מאז 1920 55 ש"ח
16. חברים מספרים על ג'ימי
50 ש"ח
17. נתן שור / תולדות צפת 60 ש"ח
18. ש. וייס / אתרים קדושים בארץ-ישראל 45 ש"ח
19. י. אדרוני / זכרונות זואולוג עברי 60 ש"ח
20. יונת ואלכסנדר סנד / אדמה ללא צל 50 ש"ח
21. עם אלנבי בכיבוש הארץ 38 ש"ח
22. זוטא וסוקניק / מדריך לירושלים וסביבתה, 1920 56 ש"ח
23. שירת רחל 40 ש"ח
24. מ. איש שלום / קברי אבות 70 ש"ח
25. ש. טולקובסקי / תולדות יפו 60 ש"ח
26. אברהם שליט / המשטר הרומי בארץ-ישראל 52 ש"ח
27. ע. הדני / משמר הירדן, מושבת הספר שנפלה ... 85 ש"ח
28. רות קרק / תולדות ההתיישבות החלוצית בנגב .. 56 ש"ח

1. טוביה אשכנזי / הבדווים בישראל 55 ש"ח
2. ר. טהון / הקפנו את ים המלח ברגל 36 ש"ח
3. רבקה אלפר / המתנחלים בהר 40 ש"ח
4. מארק טווין / מסע תענוגות לארץ הקודש 48 ש"ח
5. מרים דרי / בת ירושלים הקטנה 48 ש"ח
6. דן כהט / ירושלים, אוסף מקורות 55 ש"ח

יוסף קלזנר

7. ישו הנוצרי ותקופתו (א), הרקע היסטורי,
המדיני והרוחני דתי להתפתחות הנצרות 55 ש"ח
8. ישו הנוצרי (ב), זמנו חייו ותורתו 55 ש"ח
9. מישו עד פאולוס כרך א' 55 ש"ח
10. מישו עד פאולוס כרך ב' 55 ש"ח

11. סלמה לגרלף / ירושלים 65 ש"ח
12. לודביג א. פרנקל / ירושלימה 70 ש"ח
13. י. ריכלין / תולדות שכונת מאה שערים 50 ש"ח

..... גזור ושלח

לכב' הוצאת אריאל,

ת.ד. 3328, ירושלים 91033 טל: 02-6434540 פאקס: 02-6436164 E-mail: elysch@netvision.net.il

- ☐ הנני מעוניין לחתום על 5 ספרים מתוך הסדרה; מצ"ב המחאה על סך 195 ש"ח
- ☐ הנני מעוניין לחתום על 10 ספרים מתוך הסדרה; מצ"ב המחאה על סך 350 ש"ח.
- ☐ הנני מעוניין לחתום על 25 ספרים מתוך הסדרה; מצ"ב המחאה על סך 625 ש"ח.
- ☐ ברצוני להזמין את הספרים הבאים:

.....
.....
.....
.....

..... לתשומת ליבכם, ניתן לשלם גם בכרטיס אשראי. סוג כרטיס: מס':

..... תוקף: טל:

..... שם:

..... כתובת:

סדרת

"ספרי איכות"

במחיר מיוחד

עבור 5 ספרים: 195 ש"ח

עבור 10 ספרים: 350 ש"ח

עבור 25 ספרים: 625 ש"ח

מחירי ההנחה תקפים
אך ורק על-ידי פניה ישירה
להוצאת ספרים אריאל (בדואר,
בטלפון, בפאקס או ב-c-mail).
המחירים כוללים מ.ע.מ.
ודמי משלוח